

С. Үсөналиев, Г. Үсөналиева

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн
орто мектептердин, лицей
жана гимназиялардын
6-класстары үчүн окуу китеби

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү
жана илим министрлиги тарабынан сунушталган*

Бишкек
2018

УДК 373.167.1
ББК 81.2Ки я 721
Ү–99

Үсөналиев С., Үсөналиева Г.

Ү–99 **Кыргыз тили:** Окутуу кырг. тил. жүргүзүлгөн орто мектеп., лицей ж. гимназия. 6-кл. үчүн окуу китеби. – Б.: Аркус, 2018. – 256 б.

ISBN 978–9967–31–745–1

6-класстары үчүн жазылган бул «Кыргыз тили» окуу китебинде кыргыз тилинин негизги бөлүмдөрү: байланыштуу кеп, лексика, фразеология, лексикография, орфография жана морфология берилди.

Окуучулардын көндүмдөрүн, машыгууларын калаптандыруучу эрежелерге, көнүгүүлөрдүн түрлөрүнө көңүл бурулду.

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР

| – Теориялык маалыматтар тик сызык менен белгиленди

– Суроолор жана тапшырмалар

– Эскертүү

– Окуучуларга берилүүчү ордотулган тапшырмалар

– Ой жүгүртүү суроолору

Ү 4306020200–18

УДК 373.167.1
ББК 81.2Ки я 721

ISBN 978–9967–31–745–1

© С. Үсөналиев, Г. Үсөналиева, 2018
© «Аркус басмасы» ЖЧК, 2018
© КР Билим берүү жана илим министрлиги, 2018

Окуу китебинин түзүлүшү жөнүндө

Кымбаттуу балдар, окуу китеби менен жакшылап иштеш үчүн силер адегенде ушул кеңешти кунт коюп, маанисин түшүнүп, окуп чыккыла.

Окуу китебинде 5-класста өтүлгөн жана 6-класста өтүлүп жаткан материалдарды дурус өздөштүрүү жана кайталоо максатында ар бир сабакта ар түрдүү талдоолор берилди. Муну билиш үчүн силер окуу китебинин 4-бетин карагыла.

Анда кээ бир сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн үстү жагына 1ден 6га чейинки цифралар коюлган. Цифралар жыл боюнча жүргүзүлүүчү фонетикалык, сөздүк курамы, лексикалык, морфологиялык, орфографиялык, синтаксистик ж. б. талдоолорду билдирет. Ал силерге цифра боюнча кандай талдоо жүргүзүү керек экендигин кыйналбай таба алышыңарга жардам берет.

Окуу китебинде жылдызча (*) менен берилген айрым көнүгүүлөр да бар. Алар – окуучуларга оордотулуп берилген тапшырмалар.

6-класстын материалдарын чала жана үстүртөн өздөштүрүп албашыңар үчүн окуу китебиндеги эрежелер, аныктамалар дидактикалык принциптерге ылайык, майда-майда эреже-аныктамаларга бөлүнүп берилди. Бул материалдарды жөнөкөйдөн татаалды карай өздөштүрүүгө багытталат. Аларды силер, сөзсүз, билишиңер керек.

Окуу китебинде ар бир бөлүмдөн кийин билбеген, чала өздөштүргөн параграфтардын эрежелерин дагы окуп чыгуу, эсиңерге сактоо максатында кайталоо, жалпылоо сабактары жана анын негизги суроолору кошо берилди. Силер суроолорго жооп берүүдө адегенде ошол бөлүмдүн (теманын) аталышын окугула, андан кийин жооп берүүгө даярдангыла. Бөлүмдүн бардык эрежелерин маанисин түшүнбөй, кургак жаттоого аракет кылбагыла, анткени билим алуудагы негизги максат өтүлгөн эреженин мазмунун туура түшүнүү болуп саналат.

Ар бир бөлүмдөн кийин жат жазуу, сунушталат. Ошондуктан силер эрежелерди өздөштүрүп жатканда туура жазууга күчүнөр келбеген кээ бир сөздөрдү «Орфографиялык сөздүктөн» же атайын сөздүк дептериңерге жазып алгандарыңардан үйрөнгүлө. Оозеки мисал түзгөндө аларды кошуп, сүйлөм түзүүгө машыккыла жана аракеттенгиле.

Окуу китебинде грамматикалык эрежелерди үйрөнүүнүн практикалык (турмуштук) жагына көбүрөөк көңүл бурулган. Ошондуктан силер берилген тапшырмаларды, көнүгүүлөрдү аткарганда анын маанисин жакшы түшүнүп, турмушта колдоно алууга жетишкиле.

Окуу китебинде колдонулган шарттуу белгилер:

Окуу китебинде сөзсүз билүүгө, үйрөнүүгө тийиштүү болгон эрежелер, аныктамалар көк түстөгү тик сызык менен берилди.

- * – окуучуларга берилүүчү оордотулган тапшырмалар;
- фонетикалык талдоо, м и с а л ы, намыстуу¹;
- сөздүн курамы же сөз жасоо боюнча талдоо, м и с а л ы, акылман²;
- морфологиялык талдоо (кайсы сөз түркүмү экенин аныктоо үчүн), м и с а л ы, жайкы³;
- синтаксистик талдоо, м и с а л ы, Биз Ата Мекенибиз менен сыймыктанабыз⁴;
- БК — байланыштуу кептин материалдары⁵;
- орфографиялык талдоо, м и с а л ы, поэма⁶;
- лексикалык талдоо, м и с а л ы, тартуу⁷;
- этимологиялык талдоо, м и с а л ы, бүгүн⁸.

Синтаксистик талдоодо колдонулуучу белгилер:

- ээнин алды бир узун сызык менен, м и с а л ы, Кыргызстан;
- баяндоочтун алды эки жарыш узун сызык менен, м и с а л ы, жазды, жаза баштады, жаза баштаган экен;
- аныктоочтун алды толкундуу сызык менен, м и с а л ы, аймактын, ардактуу;
- толуктоочтун алды кыска сызыкчалар менен, м и с а л ы, тоолорду, Сулайман-Тоону, Кыргыз Өкмөтүн;
- бышыктоочтун алды кыска сызыкчалар, чекиттер менен белгиленет, м и с а л ы, жайлоодон, Ат-Башыдан, Кыргыз Ала-Тоосунан.

Шарттуу кыскартуулар

<i>Ч. А.</i> – Айтматов Ч.	<i>И. М.</i> – Мансуров И.
<i>Аман. А.</i> – Акматалиев А.	<i>М. К.</i> – Молдо Кылыч
<i>М. А.</i> – Алыбаев М.	<i>М. Н.</i> – Молдо Нияз
<i>Б. Ас.</i> – Асаналиев Б.	<i>Ж. Мук.</i> – Мукамбаев Ж.
<i>Н. Б.</i> – Байтемиров Н.	<i>Аб. М.</i> – Муратов А.
<i>К. Б.</i> – Баялинов К.	<i>А. О.</i> – Осмонов А.
<i>С. Б.</i> – Байгазиев С.	<i>А. Ө.</i> – Өмүрканов А.
<i>Т. Б.</i> – Байзаков Т.	<i>С. Ра.</i> – Раев С.
<i>Б.</i> – Барпы	<i>С. Р.</i> – Рысбаев С.
<i>Ш. Б.</i> – Бейшеналиев Ш.	<i>Б. С.</i> – Сарногоев Б.
<i>Б. Жыл.</i> – Бек Ж.	<i>Т. С.</i> – Субанбеков Т.
<i>Ка. Б.</i> – Бекназарова К.	<i>Т. С.</i> – Сыдыкбеков Т.
<i>К. Боб.</i> – Бобулов К.	<i>В. Т.</i> – Тендряков В.
<i>М. Б.</i> – Борбугулов М.	<i>А. Т.</i> – Токомбаев А.
<i>Ж. Б.</i> – Бөкөнбаев Ж.	<i>Т. М.</i> – Тоголок Молдо
<i>Р. Г.</i> – Гамзатов Р.	<i>К. Т.</i> – Тыныстанов К.
<i>А. Ж.</i> – Жанболот кызы А.	<i>Т.</i> – Токтогул
<i>К. Ж.</i> – Жантөшев К.	<i>Т. Т.</i> – Тыныбеков Т.
<i>Ж.</i> – Жеңижок	<i>Ж. Т.</i> – Турусбеков Ж.
<i>Ж. Ж.</i> – Жамангулова Ж.	<i>Т. Ү.</i> – Үмөталиев Т.
<i>Жом.</i> – Жомок	<i>А. Ү.</i> – Үсөнбаев А.
<i>Б. Жун.</i> – Жунусалиев Б.	<i>С. Ш.</i> – Шатманов С.
<i>Кал.</i> – Калыгул	<i>Р. Ш.</i> – Шүкүрбеков Р.
<i>С. К.</i> – Каралаев С.	<i>М. Э.</i> – Элебаев М.
<i>А. Кар.</i> – Кармышаков А.	<i>А. Д.</i> – Дыйканбаева А.
<i>А. К.</i> – Кыдыров А.	<i>БКАЭ</i> – «Бул ким? Ал эмне?» энц.
<i>Э. К.</i> – Э. Кылычев	<i>«А-Т»</i> – «Ала-Тоо» журналы
<i>К.</i> – Карасаев Х.	<i>«Ж. Л.»</i> – «Жаш Ленинчи» журналы
<i>Т. К.</i> – Кожомбердиев Т.	<i>«К. А.»</i> – «Көк асаба» гезити
<i>Ж. М.</i> – Мамытов Ж.	<i>«К»</i> – «Кырчын» журналы
<i>К. М.</i> – Маликов К.	<i>«Э. Т.»</i> – «Эркин Тоо» гезити

Кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили

Кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили, байыркы убактардан бери өнүгүп келе жаткан түрк тилдеринин бири. Кыргыз элинин улуттук маданиятын, адабиятын, тарыхын, салт-санаасын, үрп-адатын кылымдан кылымга сактап келген, аны ар тараптан өнүктүрүүгө шарт түзгөн, азыр улуттук адабий тилге айланган тилдердин бири. Кыргыз тилинде дүйнөдө теңдеши жок «Манас» эпосу жаралган.

1989-жылдын 23-сентябрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 10-сессиясында «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» Мыйзамы кабыл алынды. Бул кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары статусун мыйзам жүзүндө белгилөөгө, кыргыз тилин жана кыргыз элинин улуттук маданиятын сактоого жана өнүктүрүүгө негиз түздү. Кыргыз тилин республикабыздын мамлекеттик жана коомдук турмушунун бардык чөйрөлөрүндө толук түрдө колдонууну камсыз кылды.

«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» Мыйзамында Конституциябызга ылайык, кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили, республикабыздын мамлекеттик өз алдынчалыгынын, көз карандысыздыгынын, эгемендүүлүгүнүн негизги белгилеринин бири, Кыргыз Республикасынын бийлик жана башкаруу органдарынын тили экендиги баса белгиленген.

Кыргыз тили азыр көптөгөн уюмдарда, мекемелерде иш кагаздарын жазууда, өз ара пикир алышууларда, ар кандай кеңешмелерде, сессияларда, съезддерде, конференцияларда ж. б. кеңири колдонулуп жатат.

Кыргыз Республикасындагы ар бир шаар, айыл-кыштак, көчө, аянт, административдик-аймактык жана географиялык аталыштар «Кыргыз тилинин жазуу эрежелерине» (2008-ж.) ылайык жазылат. Бирок ишканалардын, мекемелердин, уюмдардын аттарын мамлекеттик жана орус тилдеринде жазуу сунуш кылынган. Адамдардын аттарын, фамилияларын жазууда жана колдонууда улуттук салттардын сакталышына уруксат берилген. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын Конституциясында мамлекеттик тилге, же ар кандай улуттук тилдерге текебер келтирүүгө, же кастык мамиле кылууга катуу тыюу салынган.

Анда кыргыз тили Кыргыз Республикасында жашаган бөлөк элдердин улуттук тилдеринин эркин өнүгүшүнө кам көрөрү жана аларга

кысым көрсөтпөстүгү белгиленген. Демек, бул мыйзам кыргыз тили кыргыз элинин мамлекеттик тили, улуттук маданиятынын эң жогорку формасы катары өнүгүшүн камсыз кылат.

«Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук Програма-сында» мамлекеттик тилдин бириктирүүчү ролун күчөтүү жана көп тилдүүлүктү өнүктүрүү Кыргызстандын элинин биримдигинин негизги фактору болору айтылган.

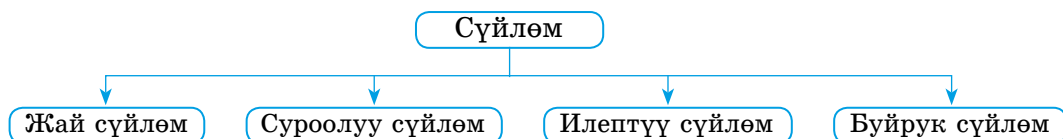
Программанын максаты болуп, Кыргызстан элинин биримдигин чыңдоонун маанилүү фактору катары мамлекеттик тилди толук жана кеңири колдонууну камсыз кылган натыйжалуу тил саясатын куруу; эне тилин, мамлекеттик, расмий жана эл аралык тилдерди эркин билген кыргызстандыктардын көп тилдүү жаңы муунун түзүү эсептелинет.

Өтүлгөн материалды кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар:

1. Кыргыз тили эмне үчүн Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили деп аталат?
2. Кыргыз тилинин элибиздин улуттук маданиятын, адабиятын, тарыхын, салт-санаасын, үрп-адатын ж. б. сактап келүүдөгү ролун жана маанисин айтып бергиле.
3. «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» Мыйзамын кабыл алууга эмнелер себеп болгонун түшүндүргүлө.
4. Эмне үчүн кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик өз алдынчалыгынын, көз карандысыздыгынын, эгемендүүлүгүнүн негизги белгилеринин бири болуп эсептелинет?
5. Эмне үчүн кыргыз тили Кыргыз Республикасынын бийлик жана башкаруу органдарынын тили болуп калды?
6. Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзам бизге эмнелерди берди?
7. Мамлекеттик тил менен башка элдердин тилдеринин бири-бирине карым-катышы кандай? Кыргыз тилинин байышына орус жана башка тилдер кандай таасир тийгизди?
8. Кыргызстандыктардын көп тилдүү жаңы муунун түзүү максаты кайсы Програмада белгиленген?

V КЛАССТА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ КАЙТАЛОО, ЖАЛПЫЛОО ЖАНА БЫШЫКТОО

1-§. Айтылыш максатына карата сүйлөмдөрдүн бөлүнүшү

Кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар:

- 1. Сүйлөм деген эмне? Алар айтылыш максатына жана берген маанилери-не карата канчага бөлүнөт?
- 2. Жай сүйлөм деп кандай сүйлөмдөрдү айтабыз, аларга оозеки мисалдарды келтиргиле.
3. Суроолуу, илептүү жана буйрук сүйлөмдөрдүн эрежелерин, тыныш белгилерин айтып бергиле. Мисалдарды келтиргиле.

1. Алган билимдин чыңдыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текстти окуп чыгып, сүйлөмдөрдү айтылыш максатына жана түзүлүшүнө карай ажыраткыла. 2) Тыныш белгилеринин коюлуш себебин түшүндүргүлө.

Биздин Ата Мекен

Биздин Ата Мекен Кыргыз Республикасы деп аталат. Кыргызстан ар түрдүү өсүмдүктөр көп өсө турган сонун жерлерге, тоолорго, агын-сууларга өтө бай. Көргөндүн көзүн талдырган Ысык-Көл, Чатыр-Көл, Соң-Көл сыяктуу көлдөрү бар. Кыргыз Ала-Тоосунда жана Тянь-Шандын асман тиреген тоолорунда токойлор көп. Мекенибиздин Таш-Көмүр, Кызыл-Кыя, Сүлүктү, Көк-Жаңгак, Кара-Кече, Чаңгыр-Таш сыяктуу кендери, Ысык-Ата, Кой-Сары, Жалал-Абад, Жети-Өгүздөй курорттору элди суктандырат.

Кыргызстандын кооз жерлерин көрүү үчүн жыл сайын ар кайсы мамлекеттерден миңдеген туристтер келишип, кыргыз элинин маданияты, адабияты, тили менен да кеңири таанышып кетишет.

2. Жекече иштөө көнүгүүсү. 1) 5-класстан өткөн эрежелерди эсиңерге түшүргүлө. 2) Төмөнкү сөз айкаштарын катыштырып, жай, суроолуу, илептүү, буйрук сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Биймандуу болуу, жаратылышка суктануу, мекенчил жигит, саякатка чыгуу, максатка жетүү, Ата Журтту коргоо, эл-жерди сүйүү, кызыктуу маек, табышмактуу жер.

Мисалы, *Биздин милдет – жакшы окуу.*

* 3. Проблемалык көнүгүү. 1) Төмөнкү тексттеги жай сүйлөмдөрдү суроолуу, илептүү, буйрук сүйлөмдөргө айландыргыла. 2) Эрежелерин эсиңерге түшүрүп, айтып бергиле. 3) Буйрук сүйлөм менен илептүү сүйлөмдөрдүн айырмасы барбы?

Уулум, баамчыл болуп, ата-эненин ызаатын, урмат-сыйын моюнга алышың парз. Перзенттин тиреги ата-эне экендигин укутпа. Эмне үчүн мен ата-энемди кастарлап жатам деп, көңүлүңө күдүк кетпесин.

Сен үчүн алар өлүмгө да даяр экендигин сезгин. Эгер ар бир перзент баамчыл жана зирек болсо, ата-эненин мээр-шыбагасына карк болуп, алардын айтканын аткаруудан баш тартпайт. Ата-эненин милдети – сени бөпөлөп өстүрүү жана сага жакшылык кылуу.

Уулум, эсинде болсун! Ата-эненин көңүлүңө азар бербегин. Алардын жүрөгүн кайгы-капага кириптер кылбагын (*«Кабус наамадан»*).

4. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыккыла, аягына тиешелүү тыныш белгилерин койгула. 1) Эмне үчүн ушул тыныш белгилерин койдунар? 2) Жай, суроолуу, буйрук жана илептүү сүйлөмдөрдүн айырмасын айтып бергиле. 3) Алардын сүйлөмдөгү маанисин түшүндүргүлө.

Ата-эне сени жан-дили менен алпештеп, бапестээрин эсинде тут. Эгерде сен алардын көңүлүн оорутуп, кайгыга дуушар кылсаң, анда сен эч убакта сыйга татыктуу болбойсуң. Адатта, ар кандай адам ата-эненин жакшылыгын билбесе бирөөнүн жакшылыгын баалай албайт. Сен өз перзентинден урмат-сый көрүүгө үмүткөр болсоң өзүң дагы ата-энеңди урматтай билгин. Арийне, сен ата-энеңе кандай ызаат көрсөтсөң перзентин да сага дал ошондой урмат көрсөтөт.

Перзент мөмөгө ата-эне даракка окшош: даракты жакшы баксаң, мөмөсү даамдуу таттуу болот. Ошол сыяктуу эле ата-энеңе көбүрөөк урмат-сый көрсөтсөң алар да сага деген ак батасын аяшпайт (*«Кабус наамадан»*).

5. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. Текстти окуп чыккыла, анын негизинде Кыргызстандын дарыялары тууралуу эссе жазгыла.

Айтылуу Нарын дарыя ички Тянь-Шандын Ара-Бел өңүрүнөн башталып, Сөөк, Карагай жакты басып, Молдо-Башы, Нарын тоолорунун капортосу менен Чоң-Нарын жана Ала-Буканын терең өңүрүнө чыгат. Ал Тогуз-Торо аркылуу Кетмен-Төбөдөн өтүп, айтылуу Ферганада Кара-Дарыяга кошулуп, Сыр-Дарыяны түзөт.

Чоң-Нарын Ак-Шыйрак тоосундагы мөңгүлөрдөн башталгандыктан, жайкысын суусу мол болот. Анын Кыргызстандын аймагындагы узундугу 1000 чакырымга жетип, 1,5–2 километр бийиктиктен түшөт. Бул дарыя боюна электр станцияларын курууга абдан ыңгайлуу.

2-§. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү

Кайталоо, бышыктоо үчүн окуучуларга берилүүчү болжолдуу суроолор жана тапшырмалар:

- 1. Кандай мүчөлөр сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү деп аталат?
- 2. Эмне үчүн бир өңчөй мүчөлөрдүн аралары үтүр менен ажыратылат?
- 3. Бир өңчөй ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч, бышыктоочту катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.
4. Сүйлөмдөгү бир өңчөй мүчөлөр өз ара кандай байланышат?
5. Байламта жана байламтасыз (интонация аркылуу) бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөргө мисалдарды ойлоп тапкыла.

6. Окуучуларды машыктыруу жана көнүктүрүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. Анда бир өңчөй мүчөлөр барбы? 2) Суроолорун берүү аркылуу бир өңчөй мүчөлөрдүн кайсы түрү (баш, айкындооч) экенин аныктагыла.

Улуттук сыймык

Биз дүйнө элдерине, мамлекеттерине өзүбүздүн улуттук жүзүбүз, улуттук маданиятыбыз менен таанылабыз. Мисалы, чет өлкөлөрдөн келген меймандарга биздеги техника, завод, фабрика кызык эмес. Аларга дүйнөнүн эч бир жеринен жолукпаган кыргыздын ак калпагы, мукам үндүү комузу, чексиз мухиттей болгон «Манасы» кызык. Туристтер көчмөн цивилизациясынын табылгасы – боз үйдү көргөнү келишет. Улутубуздун кайталангыс обондорун укканы, уникалдуу этнографиясын, ажайып кооздукка, символдуу маанилерге, бай керемет шырдактардын, алакийиздердин, кыргыз архитектурасын көргөнү, салт-санааларын, үрп-адаттарын тааныганы келишет. Алар дүйнө элдеринде кезикпеген төкмө акындарды, манасчыларды үгүп, таңыркашат. (С. Б.)

7. Алган билимди бекемдөө көнүгүүсү. 1) Тексттен бир өңчөй мүчөлөрдү тапкыла. 2) Бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштыруучу каражаттарды жана аларга коюлуучу тыныш белгилерди ажыраткыла.

Ата Мекенди сүйүү

Кымбаттуу жаш достор! Өз эли-жеринер, Ата Журтуңар менен Мекен таануу сабактарында да тааныштыңар. Ата-бабаңар мекендеген өрөөндүн ой-кырын, асман тиреген тоолорун, сууларын билесиңер. Кыргыз жерибиздин кооздугуна, кереметүүлүгүнө кантип суктанбайбыз! Ар дайым көрүп жүргөн асман, Күн, Ай, жылдыздар, Жер аалам деген чексиз мейкиндиктен орун алган. Туулуп-өскөн жерибиздин абасы – таза, агын суулары – тунук, асманы – көпкөк. Кайда барсаң да, ак мөңгүлүү тоолорду көрөсүңөр, шибери белден буралган жайлоолордо, кооз коктү-колоттордо болосуңар. Шаркырап аккан көк-кашка сууларга, карагай-черлүү токойлорго жолугууга болот. Биздин Мекенибиз – мына ушундай кереметтүү жер!

8. Алган билимди эске түшүрүү көнүгүүсү. 1) Тексттеги энчилүү аттардын жазылышын тууралап, көчүрүп жазгыла. 2) Бир өңчөй мүчөлөргө тыныш белгилерин койгула.

Кыргыздар илгертен мал баккан көчмөн эл болгон. Кар кетип, жерге чөп чыкканда, кыштоодон жаздоого жайытка – жакыныраак белестерге көчүп чыгышчу. Ал эми жаздоонун чөбү саргая баштаганда тоо арасындагы алыскы жайыттарга – жайлоолорго көчүп кетишчу. Жайлоо берекеси төгүлгөн мезгил июндан сентябрь айынын ортосуна чейин созулат. Анда чөптүн аш болумдуу түрлөрү көп. Сабагы дандуу ак сокто кыяк сабиз чөп түлкү куйрук ичке жалбырактуу жылгын малды бат семиртет. Кыргызстанда арпа, Ак-сай, сырт, чоң Алай, Суу самыр, Соң-көл, Кара кужур, чаткал, көк ойрок, Көк-арт деген атактуу жайлоолор бар.

9. Үлгү боюнча алган билимдерди калыбына келтирүү көнүгүүсү. 1) Берилген схемалардын негизинде бир өңчөй мүчөлөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү түзүлө. 2) Тыныш белгилеринин коюлушун түшүндүргүлө.

Ү л г ү: *Менин досторум – Акбермет, Исхак.*

1. ... , . 2. , 3. ... , , , ...
4. да, да... . 5. менен 6. жана ...
7. ... , , 8. , ,

3-§. Көп маанилүү жана өтмө маанилүү сөздөр

Кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар:

- 1. Кандай сөздөр бир маанилүү сөздөр деп аталат?
- 2. Бир мааниге ээ болгон сөздөргө мисалдарды тапкыла.
3. Бир эле сөздүн көп мааниде колдонулушу кандай сөздөр деп аталат?
4. Көп мааниге ээ болгон сөздөргө мисалдарды келтиргиле.
5. Ойлонгула, кандай сөздөрдү өтмө маанидеги сөздөр дейбиз? Мисалдарды келтиргиле.

10. Алган билимди кайталоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текстти окуп, бир маанилүү сөздөрдү тапкыла. 2) Эмне үчүн аларды бир маанилүү сөздөр деп эсептедиңер?

Эне

Илгери бир эне жашаптыр. Ал жалгыз уулун көрбөгөн азап-тозок менен чоңойтуп, жакшы тарбиялаган дешет.

Күндөрдүн биринде асыл эне катуу ооруп, колу-буту шал болуп калат. Уулу энесин көтөрүп алып, барбаган жери, колдонбогон эми-дому калбайт. Энеси айыкпай, баланын айласы кетет. Анын сүт акысынан кутулмакчы болуп, Ала-Тоонун ичин кыдырып, аңтарып жөнөйт.

Аябай чарчап, эс алуу үчүн бир жарчанын түбүнө токтошот. Чөп-чар жыйнап, алдын жумшактап, энесин жаткырат. Бала ары-бери чуркап, суу издейт. Бир жерге келсе, бир аз ным чыгып, бууланып турган жерди көрөт.

Бала нымдуу жерди колу менен чукуп көрөт. Нымдын ысыгын байкайт. Дагы чукуйт. Чукуган сайын: «Энем – бактым, энем – таалайым, энем – нурум», – деп бир жыгылып, бир туруп, нымдуу жерди колу менен чукулай берет. Колу, тырмагы тешилет. Көптөн кийин жылжып, ысык суу чыгат. Чуңкур жасап, энесин ысык сууга жаткырып коёт. Бир аздан кийин энеси тердеп, мемиреп уктап калат. (Жом.)

11. Алган билимди калыбына келтирүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Көп маанилүү сөздөрдү тапкыла. 3) Алар кандай маанилерге ээ экендигин далилдегиле.

Баланын парзы

Илгери-илгери бир карыянын үч уулу болуптур. Алар өспүрүм куракка жеткенде атасы катуу ооруп, төшөктө жатып калат. Түркүн дарыгерлер келип айыктыра алышпайт. Ошондо атасы балдарын чогултуп, мындай дейт: «Кана, айткылачы, балдарым, эгер кокус тагдыр жаза тайып, мен көз жумсам, кимиңер кандай зыйнат көрсөтөсүңөр?»

Улуу баласы: «Мен бул кимдин эстелиги дедиргидей заңгыратып ак мрамордон эстелик тургузам, ата», – деди башын жерден албай.

– А мен, – деди ортоңку уулу, – атыңды эл айтып каларлыктай кылып, ат чаптырып, Ала-Тоодой эт бышырып, чоң аш берем, ата.

Кичүү уулу мындай дейт:

– Мен болсом, акыл-эстүү болуп, окуп билим алсам. Көп өнөр үйрөнүп, элге кызмат кылсам. Бул баланчанын баласы деп, сиздин ысымыңызды унутпай айтып турушса, ата. Менин тилегим да, максатым да – ушул.

Карыя үч уулунун айткандарын угуп, кыйлага турат да, кичүү уулунун сөзүн туура көрөт.

– Анда менин өлбөй калганым – ошол, – дейт атасы кичүү уулунун маңдайынан өөп. (Жом.)

● Баланын парзы тууралуу силердин оюңар кандай?

12. Алган билимди кайталоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдөн көп маанилүү сөздөрдү тапкыла. 2) Алардын кандай мааниде айтылгандыгын аныктагыла.

1. Балага ат коёрдо анын ата-энеси тууган-туушкандарын, айылдын аксакалдарын дасторкон жасап чакырат. 2. Күлүк аттар алдыга озуп чыгышты. 3. Мергенчи бөкөндөрдү атты. 4. Оодарыш оюнуна катышкандар белден жогору кийим кийишпейт. 5. Ашуусу болбой, бел болбойт. 6. Анын бетин муздак жел аймалады. 7. Асыл китептин акыркы бетине көз жүгүрттү. 8. Көл бетинде сүзүп жүргөн ак куулар көрүнөт. 9. Концерт бүтүп, элдин дүркүрөгөн кол чабуулары угулду. 10. Кылыч жарасы бүтөт, тил жарасы бүтпөйт.

13. Машыгуу көнүгүүсү. Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү маанисине ылайыктап коюп жазгыла.

1. Үйдүн ... таза, кооз жана көрктүү. 2. Эл ... – өнөр кенчи. 3. Чымчыктар бир сааттын ... эле көптөгөн курт-кумурскаларды жоготот. 4. Жаштар азыр ... жазышпай калышты. 5. Чоочун кишиге сырынды билгизбей 6. Жер ... электе жазгы жумуштар эрте башталды. 7. Паркта ... бир нече түрлөрү бар. 8. Ата-энеңди ардактап 9. Балам, сага ... берсин.

Колдонулуучу сөздөр: кат, ичи, бак.

14. Изденүүчүлүк көнүгүүсү. Төмөнкү сөздөрдүн берген маанилерин жазып, таблицаны толтургула.

Сөздөр	Берген маанилери
1. Жер	1. 2. 3.
2. Ийин	1. 2.
3. Ири	1. 2. 3.
4. Кабар	1. 2. 3.

15. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн» көп маанилүү сөздөрдү тапкыла. 2) Аларды катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

16. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. 2) Тике жана өтмө мааниде колдонулган сөздөрдү тапкыла. 3) Өтмө мааниде колдонулган сөздөрдүн кандай маани бергендигин айтып бергиле.

1. Тумшукту айланып өтүп, жолубузду андан ары уладык. 2. Бүркүтүн тумшугу курч болот. 3. Кочкор тумшук, жүлжүгү көз жигит алдыбыздан чыкты. 4. Тоо жарылып, мол келет, Толкуган деңиз кол келет. 5. Кетмен туяк, кең соору, Керишке минер мал экен. 6. Артымда калар туяк жок. 7. Короочу иттердин анда-санда үргөнү болбосо, түн тынчтыкта. 8. Жаман менен жакшыга, Жалакор болсоң, ит болдуң.

17. Алган билимдин чындыгын текшерүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдүн кайсы стилге мүнөздүү экендигин аныктагыла. 2) Кара тамга менен басылган сөздөр кандай мааниде колдонулду?

1. **Кызыл** көйнөк кийиптир. Кырманда **кызыл** үйүлүп жатат. Бетине **кызыл** жүгүрдү. 2. Ар түрдүү **дан** эгиндери айдалды. Буудай, арпа **дан** алыштыр. **Дан** ооз тиели. 3. Өнөр алды – кызыл **тил**. Душмандан **тил** кармап келишти. Малдын **тили**н баккан билет.

18. Изденүүчүлүк көнүгүүсү. 1) Берилген сөздөрдүн өтмө маанилерин таап, таблицаны толтургула. 2) Аларды катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Сөздөр	Өтмө мааниси
1. Бүркүт	1. Эр жүрөк, баатыр. Мен – бир бүркүт, Тянь-Шанда шаңшыган.
2. Булбул	
3. Агып өтүү	
4. Алтын аяк	
5. Кол топтоо	

4-§. Уңгу жана мүчөнүн түрлөрү

Өтүлгөн материалдарды кайталоо жана бышыктоо үчүн окуучуларга берилүүчү суроолор жана тапшырмалар:

1. Уңгу жана мүчө жөнүндө түшүнүк бергиле.
2. Мүчөнүн маанисине карай бөлүнүшүн түшүндүргүлө.
3. Сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу мүчөлөр жөнүндө айтып бергиле, оозеки мисалдарды келтиргиле.
4. Тубаса жана туунду сөздөр деп, кандай сөздөрдү айтабыз?

19. Окуучулардын алган билимин, машыккандыгын жана көнүккөндүгүн текшерүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, сөздөрдү уңгу жана мүчөгө ажыраткыла. 2) Сөз өзгөртүүчү же сөз жасоочу мүчөлөр экендигин аныктагыла.

1. Жер тоосуз болбос, эл жоосуз болбос. 2. Эки эрдин достугу бир белден ашырат, эки элдин достугу миң белден ашырат. 3. Чечен сөз баштайт, баатыр эл баштайт. 4. Адамдын ийгилигине карап эмес, акылына карап баа бер. 5. Акылдууга айткан сөз-колго конгон кушка тең. 6. Асмандап учкан канаттуу эмес, таланттуу, сөз сүйлөгөн тилдүү эмес, санаттуу.

20. Алган билимди калыбына келтирүү мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Төмөндөгү сөздөрдү окуп чыгып, сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү тапкыла. 2) Алар кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгын айтып бергиле.

1) Бийле, ишмер, башкар, жолук, достош, башкар, билим, өнөрлүү. 2) Унутчаак, кубаныч, жаанчыл, шаардык, ичмек, билдир, күрөш, чапкыла.

21. Түшүндүрмөлүү көнүгүү. Топтук иш. 1) Төмөндөгү сөздөргө тиешелүү сөз жасоочу мүчөлөрдү (**-чыл, -чан, -ла, -кар, -ар, -ым, -гыр**) улап, көчүрүп жазгыла. 2) Сөздөр кайсы сөз түркүмүнөн жасалды?

Мисалы, *суучул* ж. у. с.

1. Суу, ат, камчы, от, ак.
2. Өт, тегиз, кеп, чын.
3. Бас, ал, кызыл, өтүк.

22. Окуучуларды машыктыруу жана көнүктүрүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыгып, бир өңчөй мүчөлөрдү тапкыла. 2) Кара тамга менен белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. 3) Текстке кандай ат коёр элеңер?

Бурулча улуу тоонун кыраан кушу сыңары элетте эркин өскөндүктөн, **өнөрлүү** ата-энесинен ыймандуу тарбия алып чоңойгондуктан, жаман-жакшыга көзү канып, кыз чагынан ар кыл окуялардан кабардар эле. Ал кыргыз санжырасында айтылып жүргөн жез таңдай ырчыларды, жаакта жок **чечендерди, манасчы, жомокчу, чоорчу**, комузчуларды, мүнүшкөрлөрдү, куш тилин билген саятчыларды, саяпкер, уста, зергер, **уздарды** жакшы билген.

Чоң аталары, **агалары** менен аралаш жүргөн уруу аксакалдары, куттуу карыялар: Садыр аке, Кадыр аке, Дүр аке төрөлөрдү билип калган. Ушул аталган жана аталбаган айтылуу адамдардын дээрлик баары кыргыз тарыхында болгон, турмушта жашап өткөн. Болгондо да булар – жакынкы тарых инсандары. Азыр ар бир улут өзүнүн **тилин, салтын**, тарыхын, маданиятын, эстелигин, мурасын, **этнографиясын**, жазмасын, философиясын изилдеп, иликтеп, тастыктап жаза баштаганда булар – табылгыс байлык эмеспи. (*«А-Т»*)

23. Тапшырмаларды коллективдүү аткаруу көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыгып, сөз жасоочу мүчөлөр менен уюшулган сөздөрдү тапкыла. 2) Эмне үчүн

сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр деп аталарын далилдегиле. 3) Тыныш белгилерин койгула.

Ысык-Көл – кыргыз жергесинин керемети

Ысык-Көлдүн жээгинде көптөгөн курорттор санаторийлер эс алуу үйлөрү бар. Ага Казакстандан Өзбекстандан чет өлкөлөрдөн көптөгөн туристтер келип эс алышат ден соолуктарын чындашат. Курорттор таза абасы салкын жери кооз суусу тунук. Эс алуучулар оорулуу адамдар үчүн жаңы үйлөр ванналар бассейндер курулган. Анда жаңы кооз столдорду керебеттерди отургучтарды дивандарды орду-орду менен коюшкан

Ашканаларда буфеттерде оорулуу адамдарды дарылоо үчүн минералдык суулардын дары-дармектердин түрлөрү бар. Клубдарда ар түрдүү оюндар: шахмат шашки теннис жана бильярд ойнолот⁴. Ал эми китепканадан жаңы гезит-журналдарды адабияттарды окуй аласың.

Ысык-Көл – кыргыз жергесинин керемети элибиздин сыймыгы.

- Балдар, Ысык-Көлдү эмне үчүн берметке теңейбиз?

5-§. Орфоэпиянын негизги эрежелери

Кайталоо жана бышыктоо үчүн берилүүчү суроолор жана тапшырмалар:

- ?
1. Орфоэпия эмнени үйрөтүүчү илим?
2. Ал кайсы тилден алынган?
3. Орфоэпиянын кандай эрежелерин билесиңер?

24. Өтүлгөн материалдарды бышыктоо көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдөн айтылышы боюнча айырмаланган сөздөрдү тапкыла. 2) Адабий тилдин нормасында алар кандай айтылат?

1. Аны көргөндө арстан качып жөнөдү. Артынан ач кыйкыра кувуп алды.

– Оо, токтоң! Токтоң! Конок каадасын кылың. Качпаң.

– Бовойт! Кармап аласың. Ковмат айттырасың.

Арстан кача берди, кача берди.

2. Бар экен, жок экен, бир боз дүрүлдөк богон экен.

25. Окуучулардын орфоэпиялык сабаттуулугун жогорулатуу көнүгүүсү.

1) б тыбышынын п тыбышына, к тыбышынын г тыбышына өтүп айтылган учурун карагыла. 2) Туурасы кандай жазылат?

1. Кашкардан сараң бай ичтекени паамдабай кыңылдап, көңүлү жай келаттар. 2. Жылкычы өзүнөн-өзү гепке гирет. 3. Жалковдун ковну ак болот, пышып-пышып жеп болот. 4. Ашыглыкта эдэп бар, мойнуда шуру сэдэп бар. 5. Асманды кара пулут каптады. 6. Алардын бикири келишпеди. 7. Гөжө дайыма Ноороз майрамында даярдалат.

26. Бышыктоо көнүгүүсү. Айтылышы боюнча жазылган сөздөрдү таблицага туура жазып толтургула.

Айтылышы	Туура жазылышы
түңкү	
кийиңки	
караңгы	
ишембейт	
жесчи	
тозгоол	
кезгич	

27. Орфографиялык сабаттуулукту жогорулатуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү кашаага алынган сөздөрдү кашаадан чыгарып, тууралап жазгыла. 2) Айтылышы менен жазылышынын ортосундагы айырмачылыкты түшүндүргүлө.

1. Тетиги чоң кара чокунун башын ашып өткөнүнө быйыл (омбир) жыл болот. 2. Бүркүтчү Шертай (көгатын) минип, тоону көздөй жөнөдү. 3. Эркинбек бул көчөнүн атын (билалбады). 4. Бишкек шаарында Кытай Эл Республикасынын өнөр жай (көргөсмөсүнүн) ачылышы болду. 5. Балдар сабактан (кеш тарады). 6. Асан, Үсөн – (эгис балдар).

6-§. Текст. Тексттин мүнөздүү белгилери

Э р е ж е (аныктама)

Текст болуу үчүн төмөндөгүдөй мыйзам ченемдүү үч негизги белги эске алынат:

1. Тексттеги сүйлөмдөрдүн туруктуу мүчөлөнүшү (тизмектелиши);
2. Маанилик жактан бир бүтүндү түзүшү;
3. Сүйлөмдөрдүн өз ара байланыштуулугу.

Текст эки же андан ашык сүйлөмдөрдөн түзүлөт. Бирок ар кандай эле сүйлөмдөрдүн жыйындысы текст боло бербейт. Ал туруктуу мүчөлөнүшү керек.

1 - м и с а л. *Наркы өйүздө казактын боз адыр белесинде от жагылган тандырдын оозундай алоолонгон, билинер-билинбес мелт-калт ылдый чөккөн, жерге күүгүм чакырған, асмандагы борпоң булутчаларды кызыл-сур түскө боёгон, талыкпай албырган күндү Жамийла алаканын көзүнө калкалай, ошол жактан кандайдыр бир сонун көрк ачылып келе жаткандай муңайым, күлүмсүрөп карап турду. (Ч. А.)*

Бул сүйлөмдөр – бүткөн ойду билдирген кеп чыгармасы, сүйлөм, бирок текст эмес. Сүйлөмдөр тексттин эмес, татаал сүйлөмдөрдүн синтаксистик мыйзамдарына ылайык түзүлдү жана бирикти. Мында тексттин мүчөлөнүшү, тексттин маанилик бүтүндүгү, сүйлөмдөрдүн системалуу байланыштуулугу жок. Аларды өз алдынча сүйлөм катарында кароого да мүмкүн эмес. Ошондуктан текст эмес.

2 - м и с а л. *Данияр унчукпай келе берди. Мен обонду дагы улантса экен деп, чыдамсыздык менен күттүм. Данияр мурдагыдай эле обонун акырын баштады. Бирок бара-бара үнү күч алды. Капчыгай ичи жаңырды. Алыскы аскалар анын обонун эки-үч кайтара улантып жатты. (Ч. А.)*

Бул – текст, себеби сүйлөмдөр туруктуу мүчөлөнүп, маанилик жактан бир бүтүндү түздү. Ар бир сүйлөм өз ара байланыштуу айтылды жана өз алдынча турган бир нече сүйлөмдөрдөн түзүлдү.

28. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, эмне үчүн текст же эмне үчүн текст эмес экенин далилдегиле. 2) Текст болуу үчүн кандай шарт керек.

Дасторкон

Кыргыздар дасторкон жасала турган кездеменин түсүнө да маани беришкен. Адатта, дасторконду ак же ачык түстөгү кездемеден жасашкан.

Элибизде: «Жайыл дасторконду жалдыратпайт, бышкан тамакты күт-түрбөйт», – деп дасторкон жайылып, тамак-аш даяр болгондо, үй-бүлө мүчөлөрү жасап жатышкан бардык иштерин токтотушуп, тамактанууга отуруулары салт болгон.

29. Жаңы билимге өз алдынча ээ болуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү 2 мисалды окуп чыккыла. Алар текст болобу? 2) Текст жөнүндө өз түшүнүгүңөрдү айтып бергиле. 3) Ага кандай ат коёсуңар?

1) Бул окуя качандыр бир кезде болуптур. Ажайып кооз гүлдөр жер бетине жаралып, анын көркүн ачты. Алар жыпар жыты менен бүт дүйнөнү аңкытты. Бүткүл жан-жаныбарлар да, канаттуу куштар да, көпөлөк, аарылар да гүлгө суктанышып, аны айланчыктап, ыракатка батышат. (С. Р.)

2) Муундардан муундарга мурас катары кала турган негизги байлык – тил. Эне тили болсо, Ата Журт болот. Элдин өмүр өлчөөсүн тил белгилейт. Дүйнөдөгү бардык сулуулук жана сыйкырдуу бешик ырын угуу бактысы эне тили менен байланышкан. (Аб. М.)

30. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Өзүңөр каалаган темада текст түзгүлө. 2) Көчүрүп жазып, маанилик жактан кандай байланышканын айтып бергиле. 3) Тексттин мүчөлөнүшү кандай болорун айтып бергиле.

7-§. Тексттин маанилик бүтүндүгү

Э р е ж е (аныктама)

Тексттин маанилик бүтүндүгү тексттин мүчөлөнүшүнүн экинчи мүнөздүү белгиси болуп саналат. Ал өзүнө төмөндөгүдөй белгилерди камтыйт:

- текст – бул белгилүү бир темада сүйлөшүү, пикир алышуу;
- текстте сүйлөөчү адамдын негизги оюнун ишке ашырылышы;
- ар кандай көлөмдөгү тексттин бүткөн ойду билдириши;
- текстке теманы же айтылган негизги ойду билдирүүчү аталыш тандап алуу;
- тексттин туура башталып, туура бүтүшү.

М и с а л ы, Дүйшөн бизди адатынча мектепке ээрчитип чыкты. Бул жолу ал эч бир унчукпай, сүйлөбөй, сустайган каштарынын астынан бүркөлө карап, кубакай жүзү карарган темир өңдөнүп келе жатты. Мугалимибиздин мындай болгонун эч көргөн эмес элек. Алда кандай жамандык болуп кеттиби дегендей ыйбаа менен биз дагы, демейде чурулдап ойноп кетчү балдар, сестейип калдык. Калың кар түшкөндө Дүйшөн дайым өзү жол баштап, анын артынан мен, анан башка кичирээк балдар чыйырга түшчү. (Ч. А.)

31. Алган билимдин тереңдигин текшерүү көнүгүүсү. 1) Көчүрүп жазгыла. 2) Тексттин маанилик бүтүндүгү сакталдыбы?

Илгери-илгери кыргыздар жердеген Алтай жана Ала-Тоонун коюнунда керемет кооз Талгар деген кичинекей айыл болуптур. Кичинекей жана кооз бул айылды Мекен кылган аз эле эли бар экен. Талгар деген аты ошол жердеги эң бийик тоонун атынан коюлса керек. Анын төбөсү көккө сайылып, дайыма аппак кар каптаган учу боз тумандан чанда көрүнчү. Анын башына эч ким чыкпаптыр. Анткени тоонун боору чытырман токой болуп, аерге барган эч ким андан өтө албаптыр. (С. Р.)

Тема жана подтема

1 - э р е ж е (аныктама)

1. Текст – маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышкан сүйлөмдөрдүн жыйындысы (тизмеги). Ал эми сүйлөмдөрдүн грамматикалык жактан байланышынын негизги каражаттарына сүйлөмдөрдүн орун тартиби, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби жана интонация кирет.

2. Ар бир текст өзүнүн мазмунуна жараша белгилүү теманы түзөт. Тема – тексттин мазмунуна коюлган ат, тексттин маанилүү өзөгү, тексттин жалпыланган мазмуну.

3. Тексттин темасы **подтемага** (темачага), **бөлүмгө** жана **микротемага** (кичине темаларга) бөлүнөт. Буга мисал катарында төмөнкү тексттерди талдап көрсөтүүгө болот.

4. Тексттин темасы көп учурда анын кириш бөлүмүндө же тексттин аягында айрым сүйлөмдөр менен да берилет.

5. Тексттеги сүйлөмдөр анын жалпы темасы менен гана байланышпастан, андагы негизги идея, негизги ой менен да байланышат.

6. Тексттин темасы менен андагы негизги ойду так ажырата билүү керек. Текстте эмне жөнүндө айтылса, бул маалымат – тема, текстте эмне, кандай мазмун берилсе, бул – тексттин негизги ою. Тема да, негизги ой да тексттин сүйлөмдөрүн бириктирет, маанилик бүтүндүк берип турат.

32. Жаңы билим алууга окуучуларды даярдоо көнүгүүсү. Төмөндөгү тексттерди окуп чыгып, кандай темачага, бөлүмдөргө бөлүнгөнүн түшүндүргүлө.

Дыйкан

1. Акылдуу жооп

Илгери-илгери Жакел деген жалкоо киши болгон экен. Ал эгин экпей, шаардагы кызыл кулактардан, соодагерлерден карызга алып, жан сактоо кылчу экен.

Бир жылы Жакел дыйкан жигиттин үйүнө конуп отуруп:

– Иним! Мен ушул жолдон жыл сайын өтөм, сени жаз жарыш, күз күрөш үстүндө көрөм. Жыл сайын алачыктай-алачыктай кызылды жыйнап жатканыңды көрүп: «Бул жигит мынча эгинди кайда батырат болду экен деп ойлойм», – дептир.

Анда жигит:

– Айтканыңыз чын. Түшүмдү эмгегиме жараша көп алам, – дейт.

– Анча аштыкты эмне кыласың? – дептир Жакел.

Жигит:

– Бир бөлүгүн карызыма берем, бир бөлүгүн карызга берем, бир бөлүгүн өзүм каржылайм, – дептир.

2. Таң калуу

Бул сөзгө Жакел таң калып:

– Ээ, иним! Бу кандай кебиң? Түшүмүң мол болгон соң, карыз да албай, карызга да бербей, өзүң эле ичип-жесең болбойбу? – дептир.

Жигит жылмайып:

– Карызыма берем дегеним – ата-энемге ичирем, кийгизем, жедирем, анткени ата-энемдин ак сүт, адал нанына карыздармын. Карызга берем дегеним, өз балдарыма ичирем, кийгизем, анткени балдарым мага карыздар. Ал эми өзүмдүн ичкеним, кийгеним – өз акым, – дептир.

3. Уялуу

Бул сөздү уккан Жакелдин башы жерге түшүп, өзүнүн билбестигине, ата-энеси, балдарын алпечтеп бага албаганына катуу уят болуптур. Ошондон баштап, Жакел жалкоолугун³ таштап, эгин эгип, кетмен чаап, мол түшүм алыштыр. *(Кытайдагы кыргыз эл жомокторунан)*

2 - э р е ж е (аныктама)

Жогорку тексттин негизги темасы – «Дыйкан». Ал «Акылдуу жооп», «Таң калуу», «Уялуу» деген үч подтемадан (темачадан) жана анын ар бир бөлүмү өзүнчө кичине темалардан турат. Мисалы, 1 – «Акылдуу жооп» деген подтемада жалкоо жана эмгекчил жигит; 2 – «Таң калуу» деген подтемада суроо жана жооп; 3 – «Уялуу» деген подтемада уялуу жана мол түшүм алуу деген микротемалар бар.

Демек, **подтема** деген чоң теманын ичиндеги майда темалар, ал эми **микротема** деген жалпы теманын майда бөлүкчөлөрү, же болбоосо, кептин маанилик минималдуу бирдиги.

33. Алган билимдин чындыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, текстке ат ойлоп тапкыла. 2) Тема эмне максат менен коюлат?

Энелерибиздин бизге болгон сүйүүсү – түбөлүктүү. Ооба, алар бала кезибизден бери бир да алыстабай, бизге дайыма көз салып турушат.

Кечинде, жатар алдында уйкусураган жүзүбүздөн жыттайт. Биз жолго чыкканда, артыбыздан кабатырлана көз салып, ак жол тилейт. Канчалык алыс кетсек да, жол азабын бүт көтөрүп, маңдайыбызга жетип келишет. Ачкан кардыбызды тойгузуп, көңүлүбүздү көтөрүп, кайгы-капа, оору-сыркоону өздөрүнө алышат. Ушундай бактылуу жана бейкапар күндөрдө энелер бизди ар дайым коштоп жүрөрүн унутпайлы.

34. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Текстти көчүрүп жазгыла. 2) Тема, подтема, микротема жөнүндө өз түшүнүгүңөрдү айтып бергиле. 3) Тексттеги микротеманы тапкыла.

Машине келип токтоду. Курманов машинеден түшүп, Улуу Жеңиш күнү менен куттуктады.

– Ардактуу агайындар, – деди Курманов, – биздин тилегибиз ушул эле. Мына, эми тилегибизге жеттик. Тынчтык болду. (К. Б.)

35. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Каалаган темада чакан текст түзгүлө. 2) Анын подтемасын жана микротемасын аныктагыла. Теманын болжолдуу аталыштары: «Кыргызстан – ынтымактын өлкөсү», «Менин курбум» ж. б.

36. Билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Тема жана анын бөлүмдөрүн түшүндүргүлө. 2) Эмне үчүн тема подтемаларга, микротемаларга бөлүнөт? 3) Тема кеңири, же тар мааниде айтылдыбы? 4) Текстте микротема барбы?

Жаратылышка мамиле

Мен өткөн жылы Россиянын айтылуу Санкт-Петербург шаарында болдум. Адамга үйүр алган бакма көгүчкөндөрдү айтпай эле коёюн, жапайы таранчылар, каргалар адамдардын ийиндерине конуп, колдорунан жем жегендерин көрүп, жапайы канаттуулар менен адамдардын бири-бирине ишенич арткандары мени бир топ ойго салды.

Алар колго үйрөтүлгөндөй эч нерседен капарсыз беймарал учуп-конуп жүрүшөт. Биздин шаарда чымчык сенин ийиниңе конуп, колундан жем жемек түгүл, эңкейсең уча качат. Адам айлана-чөйрөгө акыл-эстүүлүк менен мамиле кылбаса, аны бат эле бүлүнтүп жибериши да мүмкүн.

Сен бак аралап баратканда булбул сайрап, кара чыйырчык безелешип, тыйын чычкан колундан жем жеп турса, бул көрүнүш адам менен табияттын алакасы эмеспи.

● Силер өз жериңердин жаратылышын кандай сактайсыңар?

8-§. Тексттин байланыштуулугу

1 - э р е ж е (аныктама)

Тексттин байланыштуулугу тексттин мүчөлөнүшүнүн үчүнчү негизги мүнөздүү белгиси болуп саналат. Байланыштуулуктун негизин сүйлөмдүн коммуникативдик ырааттуулугу түзөт, тексттеги ар бир кийинки сүйлөм мурунку сүйлөмдөрдүн базасында түзүлөт. Мурунку сүйлөмдөгү негизги ойго кийинки сүйлөмдө жаңы маалымат кошулуу менен негизги ой өнүгүү абалында болот. Ойдун өнүгүүсүнө тексттеги ар бир сүйлөм өз салымын кошот. Ошондуктан сүйлөмдөгү сөздөр экиге бөлүнөт.

2 - э р е ж е (аныктама)

Сүйлөмдө мурун белгилүү болгон сөздөр же сөз тизмеги «тема» же «мурунку», кийинки сүйлөмдөрдөгү жаңы сөздөр же сөз тизмеги «рема» же «жаңы» деп аталат. «Тема» же «мурунку» «М» («Т»), «рема» же «жаңылар» «Ж» («Р») тамгалары менен белгиленет.

«Ремада» же «Жаңыда» жаңы билдируүүлөр берилип, айтылган ойду өнүктүрөт же алга жылдырат.

М и с а л ы: 1. *Абыл шаарга келди* (Абыл, шаарга «жаңы»). 2. *Абыл китеп дүкөнүнө барды* (Абыл «мурунку»), *китеп дүкөнүнө* («жаңы»). 3. *Абыл окуу китептерин сатып алды* (Абыл «мурунку»), *окуу китептерин* («жаңы»).

Ушул эле сүйлөмдү түшүнүктүү болсун үчүн төмөнкү схема менен көрсөтүүгө болот.

1. Ж₁ – Ж₁.

2. М₂ – Ж₁.

3. М₃ – Ж₁.

1. Т₁ – Р₁.

2. Т₁ – Р₂.

3. Т₁ – Р₃.

же болбосо,

Ж₁

Ж₁

М₂

Ж₁

1. *Абыл шаарга келди.* 2. *Абыл китеп дүкөнүнө барды.*

М₃

Ж₁

3. *Абыл окуу китептерин сатып алды.*

37. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, «мурунку» же «жаңыларды», же «тема», «ремаларды» тапкыла. 2) Аларды жогорку схема аркылуу көрсөткүлө.

1. Мурат Кожомкул байга малай болду. Мурат абдан арыктады. Ал тамакка тойбой, кийимге жетпеди.

2. Бул – Ажар деген кыз. Беркилери – Ажарга жолдош болуп, бирге чыккан ошол жердик аялдар. Ажар мүрзөнү көргөндө буркурап-боздоп ыйлап жиберди.

3. Ысмайыл кантти экен, – деп Сейденин жүрөгү шуу дей түштү. Кыш да түштү. Кышында суук үңкүргө жатыш оңойбу? Сейде чоң ала кийизди Ысмайылга жеткирип берүүнү ойлоду. Ал күндөп-түндөп Ысмайылдын кирип жууду.

38. Алган билимди чыңдоо көнүгүүсү. Төмөнкү текстти «М» («Т»), «рема» же «жаңылар» «Ж» («Р») кылып ажыраткыла.

Мерген менен Суречки

Илгери-илгери бир кедейдин ашкан мерген, баатыр уулу болгон экен. Баланы жаштайынан атасы мергенчиликке үйрөтөт. Бала атасынан ашып өтөт. Тоодогуну тоодон, ойдогуну ойдон атат. Эчки менен телкини боозуна, улак менен чаарчыгын жаштыгына карабай кыра берет.

Ошентип, бала мерген кайберендерден тукум койбой, Суречкинин үйүрүн кошо кырып жиберет. Аягында Суречки Алабаш текеси экөө гана калат. Ошондо Суречки мергенге жалынып-жалбарып:

– Кайберен тукуму курут болуп кетпесин, Алабаш текеме тийбесен экен, – деп зарлайт.

Бирок мерген Суречкинин зарын укпай, Алабашты да сулатат. Ошондо Суречки жаны кашайып:

– Эми мени ат, козголбой туруп берейин, тийгизе албайсың, – дейт.

Мерген алжыган эчкинин сөзүнө күлүп, мээлеп атып жиберет.

Суречки жыгылбайт. Караса, аткан огу алдыңкы туягынын учун гана чырпып өтүптүр.

Тексттеги сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдору

Тексттеги сүйлөмдөр өз ара ички маанилик жактан эки түрдүү: **улан-малуу** же **чынжырлаш** жана **удаалаштык** (жарыш) ыгы, жолу менен байланышат.

1 - э р е ж е (аныктама)

Тексттеги сүйлөмдөр мааниси жактан уланмалуу жол менен, башкача айтканда, чынжырлашып байланышканда экинчи сүйлөм биринчи, үчүнчү сүйлөм экинчи, төртүнчү сүйлөм үчүнчү сүйлөмдөгү ойду улайт. Сүйлөмдөрдүн мындай байланышы **уланмалуу же чынжырлаш байланыш** деп аталат.

Уланмалуу байланышты төмөндөгүдөй схема менен көрсөтүүгө болот.

М и с а л ы,

Чабалекей чырылдап, уясынан учту. Тышка чыкты. Кайра учуп кирди. Экинчи чабалекей да балдарына жем тиштеп келип калды, жыланды көрдү. Ал оозундагы жемин таштап жиберди, кайрат кылды. Балдарын жоодон сактамакчы болуп, канаты менен жыланды чаап өттү. Жылан аны тоготподоу. Башын көтөрүп, уяны карай жыла берди. (К. Б.)

2 - э р е ж е (аныктама)

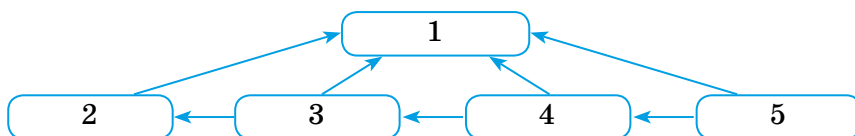
Тексттеги сүйлөмдөр кайталанып айтылган, же бир уңгулаш сөздөр, ат атоочтор, же тилдин башка каражаттары (синонимдер) ж. б. аркылуу да мааниси боюнча уланышып, чынжырлашып байланышат. Мисалы, *Жыйналышка Жутабай карыя төрагалык кылды. Жыйналышты ачып, Чүкөбайга сөз берди. Чүкөбай жаркылдап, оюн-кулкү аралаштыра сөзүн баштады. Ал жетишкен ийгиликтерин айтты. (К. Б.)*

3 - э р е ж е (аныктама)

Кайталанган сөздөр аркылуу колдонулган уланмалуу (чынжырлаш) байланыш илимий жана иштиктүү кепте кеңири колдонулат. Аларды колдонуу кептин так болушун камсыз кылат.

Тексттеги сүйлөмдөр чынжырлаштырылган сөздөрсүз да байланышат. Мында да бардык сүйлөмдөр, экинчи сүйлөмдөн баштап, мааниси боюнча жана грамматикалык жактан биринчи сүйлөм менен байланышат. Бирок сүйлөмдөр түзүлүшү жагынан окшош болушат да, алдыңкы сүйлөмдө айтылган ойду улабайт. Андагы сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби биринчи сүйлөмдө кандай болсо, кийинки сүйлөмдөрдө да так ошондой тартипте кала берет.

Тексттеги сүйлөмдөрдүн мындай байланышы **удаалаш (жарыш) байланыш** деп аталат. Муну төмөндөгүдөй схема менен көрсөтүүгө болот.

Мисалы:

Мекен

Ар бир адамга туулуп-өскөн жери өтө кымбат. Мекендин топурагы – алтын. Мекенге кызмат кылбаган киши – элдин душманы.

Мекенди сүйүү жана ал үчүн кызмат кылуу – чексиз бакыттаалай. Мекенде байлык болсо, сенде да байлык болот. Мекенден айрылганча, өмүрдөн айрылган жакшы.

4 - э р е ж е (аныктама)

Кээде текстте удаалаш (жарыш) байланыш менен уланмалуу (чынжырлаш) байланыш аралашып айтыла берет.

Мисалы, *Чүйгө келе жатабыз. Дагы алты-жети күн жол жүрөбүз. Камдаган азык-түлүк түгөндү. Чүй – жер соорусу. Чүй – эгинтегинге бай. Чүй – биздин туулуп-өскөн жерибиз* (удаалаш байланыш). *Эртерээк жетсек дегенде эки көзүбүз төрт. Үйдү эңсеп келебиз* (уланмалуу байланыш).

39. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Текстти окугула, анда сүйлөмдөрдүн байланыш жолдору кандай берилген? 2) Удаалаш байланыш менен уланмалуу байланышты ажыраткыла.

1. Кычан келди. Кычан жыйналышта чыгып сүйлөдү. Кычан мекеменин жанындагы көк шиберге уй мүйүз тартып олтурушкан элди көрдү. Кычан аябай эргип сүйлөдү. Кычандын сүйлөгөнү көпчүлүккө жакты. (Ш. Б.)

2. Осмонбек Жамийлага көз чаптырды. Ал комузун колуна алды. Кулагын бурады. Күүсүнө келтирди. Элибиздин маданиятын, достугун ырдады. (К. Б.)

40. Жаңы билимге ээ болуу көнүгүүсү. 1) Көчүрүп жазгыла. Тексттеги сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдорун аныктагыла. 2) Анын түрлөрүн, эмне үчүн уланмалуу (чынжырлаш) же удаалаш (жарыш) байланыш экенин далилдегиле. 3) Эрежелерин түшүндүргүлө.

1. Күндөр өттү. Жаркырап жаз келди. Күн узарды. Бак-дарактар бүрдөдү. Жер бети кулпунду. Зууракан айры-күрөгүн көтөрүп, аянтка чыкты. (К. Б.)

2. Бостон өз көзүнө өзү ишенбеди. Кызыл-ала канга чыланган баласынын үстүнө үйрүлүп түштү. Жерден көтөрүп ала койду. Көкүрөгүнө кыска боюнча артына кетенчиктеди. Өлүм алдында жаткан Акбаранын көпкөк көздөрүн таң кала тиктеп өттү. (Ч. А.)

* 41. Алган билимди текшерүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, тексттеги сүйлөмдөрдөн уланмалуу (чынжырлаш), удаалаш (жарыш) байланыштарды тапкыла.

2) Уланмалуу байланыш кандай байланышкан? Бир уңгулаш сөздөр, же атоочтор, же синонимдер аркылуу байланыштыбы?

1. Данияр унчукпай келе берди. Ал бир аз тыныгып, обонун кайра созду. Анын ырдаганына мен чындап эле сүйүнүп кеттим. (Ч. А.)

2. Түнкү саат он чамасы. Асманда алтын Ай ак булуттарды жиреп, батышка карай жылып бара жатат. Пристанда эл батпайт. Баарынын жүзү жарык жана кубанычтуу. (К. Б.)

42. Өтүлгөн материалды кайталоо, бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү тексттерди окуп чыккыла. 2) Удаалаш, уланмалуу (чынжырлаш) байланыштагы тексттерди тапкыла. 3) Аларды далилдеп көрсөткүлө. 4) Удаалаш байланыш менен уланмалуу (чынжырлаш) байланыш аралаш текстти тапкыла.

1. Мектептин клубу. Клуб – кызыл-тазыл. Дубалдарына ураандар, чакырыктар илинген. Клубда чогулган эл көп. Жапар акырын басып, президиумга чыкты. Жыйналышты ачык деп жарыялады. Чогулгандар дүркүрөтө кол чабышты.

2. Жамийла класска кирди. Столдун жанындагы олтургучка отурду. Журналды алып, ары-бери барактады. Жамийла балдардын тизмесине көз жүгүрттү. Акырын башын көтөрүп, сабагын баштады. (К. Б.)

43. 1) Өзүңөр удаалаш, уланмалуу (чынжырлаш) жана аралаш байланышка мисалдарды ойлоп тапкыла. 2) Тексттеги сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдорун аныктагыла.

9-§. Абзац. Анын текст түзүүдөгү мааниси

1 - э р е ж е (аныктама)

Сүйлөп жаткан адам өзүнүн оюн башкаларга толук, жеткиликтүү түшүндүрүү үчүн бир ойдон экинчи жаңы ойго өтүп турат. Ал ойлор жалпы бир темага бириктирилет. Ошол жалпы теманын майда бөлүктөрү **микротема** деп аталат. Микротема бир нече сүйлөмдөр аркылуу туюндурулат. Ошол микротемага бириккен тексттин бөлүктөрү **абзац** деп аталат. Ал эми тема бир нече микротемадан турса, текст эреже катарында бир нече абзацтан турат. Абзац – тексттин башындагы кемтик же башталган бир ой менен экинчи ойдун ортосундагы текст, тактап айтканда, тексттеги жаңы ойдун башталышы.

Бул сөз немец тилинен алынып, бизче «чегинүү» дегенди билдирет. Абзацты **Z** белгиси менен белгилейбиз. М и с а л ы, *Көп убакыт өттү. Таң агарып, ата баштады. Ажар Турпандын четине өтүп, кургакка чыкты. Какшаалдын чегине келди.*

Какшаал – суусуз чөл, ээн жер боло турган. Бириндеп, ар кайсы жерине чыккан *алтыгана, табылгы, жылгындары гана болбосо, башка жерлери – чөпсүз, кумдуу, мейкин талаа.* (К. Б.)

44. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текстти окуп чыгып, эмне үчүн абзац менен башталганын айтып бергиле. 2) Абзац жөнүндө түшүндүргүлө.

Өр талашкан кара жолдо эски араба айдаган кары киши келет. Араба тарткан – кула жорго. Гүлсары да картаң ат, абыдан эле картаң ат.

Чоң сайдын таманынан тиги кырга чыккычакты итапкан өр. Кышында өтсөң, жолдун эки тарабындагы ээн адырдан бороон улуп, кар тозоңу уруп турат, жайында өтсөң, леп эткен жел жортпой, үп болуп, дымыктырып курутат. (Ч. А.)

2 - э р е ж е (аныктама)

Текст сыяктуу эле абзацтын да башталышы, өнүгүшү жана бүтүшү болот. М и с а л ы, *Зууракан ордуна турду* (абзацтагы окуянын башталышы). *Илгери басты. Баскан сайын төрагага жакындай берди. Жүрөгү алып-учуп, дикилдеди. Бүткөн бою коргошундай балкыды* (абзацтагы окуянын өнүгүшү). *Төрага ага орден тапшырды* (абзацтагы окуянын бүтүшү).

45. Жаңы билимге ээ болуу көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү текстти окуп чыккыла. Абзацтагы окуянын башталышы, өнүгүшү кандай башталып, кандай сүйлөмдөр менен бүттү? 2) Абзац жөнүндөгү алган билимиңерди эске түшүргүлө.

Бул арада антип-минтип жатып, кыш да кирип келди. Суук түшкүчө дөбөнүн этегинде аккан таштак сууну кол кармашып кечип жүрдүк. Кийин шыйрак какшап, майда балдар чыдагыс болгондо, Дүйшөн алардын бирин жонуна мингизип, бирин колуна көтөрүп өтүп жүрдү. (Ч. А.)

46. Окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүгүн өстүрүү көнүгүүсү. 1) Өзүңөр кыска текст ойлоп жазгыла. 2) Анда окуянын башталышына, өнүгүшүнө жана бүтүшүнө көңүл бургула. 3) Абзац эмне үчүн керек?

47. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла, абзац менен башталган сүйлөмдү тапкыла. 2) Эмне үчүн абзац менен башталарын далилдегиле. 3) Абзац менен микротеманын айырмачылыгы барбы?

Эненин алкышы

Айланайын уулум, мени ушунчалык азап менен көтөрүп жүрүп, барбаган жериң, баспаган тооң калбады эле. Эми минтип, мүрөк суусу бар касиеттүү жерге алып келипсиң. Кечээ сен жаткырган жердин суусу – мүрөк суу экен. Сууга жатканда жаным мемиреп, уктап кеттим. Экинчи жолу түш көрдүм. Түшүмдө маңдайыма Күн келип, колума куш

конду. Күндү көрүп жайнай түштүм. Анда Күн: «Эми айыктың. Сенин балаң эстүү экен. Ал ушунчалык убара болуп, азап чегип, сени ушул сырдуу жерге алып келиптир. Эми мындан ары менин шооламды кубанып көрүп жүргүлө. Колундагы куш – уулуң экөөңдүн бактыңар. Мен ойгонгондо, силер да ойгонуп, чарчабай иштегиле. Мен түнөгөндө силер да түнөп, эс алгыла. Ошондо бактыңар көбөйө берет», – деди. Ойгонуп

кетсем – түшүм. Жанымды карасам, сен жоксуң, өзүмдү ушунчалык жеңил сезип, кең жайыкка жүгүрүп чыктым. Жөн эле жепжеңил болуп айыкканымды айтпа, балам. Тим эле куландан соомун. Ыракмат, балам, мени ушундай жерге алып келип, мүрөктүн суусун таап бергениңе! Ак сүтүмдү актадың, балам! (*Ж. Мук.*)

- Ар бир бала эненин алкышына татыктуу иш жасайбы?

48. Алган билимди текшерүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, текст жөнүндөгү түшүнүктү айтып бергиле. 2) Абзац качан коюларын түшүндүргүлө.

Мурас алып калуу үчүн ач көздүк менен ата-эненин өлүмүн тилебегин. Малың жок караманча томаяк болсоң дагы, акыл жагынан бай болууга аракеттенгин. Мал топтоп, дөөлөттүү болгондон көрөкчө, акыл топтоп, абройлуу болгонуң артык. Акыл менен мал топтоого болот, бирок мал менен акыл топтоого болбойт. Түркөйлүк бат жакырдантат. Эсинде болсун, акыл ушунчалык баалуу нерсе, аны ууру дагы алып кете албайт. Акыл – отко күйбөйт, сууга чөкпөйт.

Эгерде акылың жетик болсо, өнөр үйрөн. Байыркы бабалардын: «Акыл куту – билим», – деген сөзүн эсинден чыгарба. (*«Кабус наамадан»*)

3 - э р е ж е (аныктама)

Абзац өзүнө бир нече сүйлөмдөрдү камтыйт. Кээде бир сүйлөм менен да түзүлүшү мүмкүн. Мисалы, 1. Бугу-Эне адамдардын арамдыгына нааразы болот. Ит агытып, ок аткан адамдардын колунан тукуму бүт кырылып кетер болуп, саналуу гана маралы калганда, Бугу-Эне аларды касиетине калкалай качат. Ала-Тоонун аскасынан Теңир-Тоонун чокусуна бир аттап чыгат да, кылчайып Ысык-Көл менен коштошот. Ошо бойдон калган тукумун сактап, кулак укпаган, көз көрбөгөн бир жерлерге кетип калган экен.

Бугу-Эне алигидей болуп, коштошуп турганда, көзүнөн жаш төгүп, арамдыкты каргап, адалдыкты зарлап кеткен экен дешет. (Ч. А.)

2. Жүгөндү ийинине арта салып, Танабай тоону беттеп баратты... Көзү жаштуу, көкүрөгү дарттуу Танабай агарып келаткан таңды, тоо бөксөлөй учуп келаткан жалгыз казды карап баратты. Жалгыз каз тобун издеп, кууп баратты.

– Уч, жаныбар, уча бер! – деди Танабай. – Канатың талаа электе катарыңды кууп жет!

Анан үшкүрүп алып, артына бир кылчайды:

– Кош, жаныбарым, Гүлсары! (Ч. А.)

49. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Текстти абзацтарга ажыраткыла. 2) Абзац канча сүйлөмдөн түзүлөт?

Токтогул

Күн чачырап, айыл кыймылга кирди, койлор короодон узап кетти. Жылкычылар жылкы айдап келе жатышат. Токтогул катуу уйкуда. Эл кымыз ичишип, жай-жайына тарашканда, акын уйкудан ойгонду.

Токтогул туптунук сууга барды, бети-колун жуунду. Боюн керди да, жаздын таза абасын жутту. Үйгө кирип, комузун алды да, айылдын маңдайындагы арчалуу дөбөгө чыгып кетти.

Дөбөдө отуруп, Алымкандардын үйүн карап отурду. Үйдүн эшиги ачылса эле Алымкан чыккандай көрүнөт. Акын дегдейт, жүрөгү элеп-желеп болот, көңүлү сүйүнөт.

Тукаба чапанын желбегей жамынып, Алымкан үйдөн чыгып, булакка барды. Согогочогуна түшкөн кундуздай кара чачын суу менен сылады да, чапанын кийинип, кайра үйүн көздөй басты. (Ж. Б.)

● Токтогулдун кандай ырларын жатка билесиңер?

10-§. Тексттин татаал планын түзүү

1 - э р е ж е (аныктама)

Текстке эки түрдүү план түзүүгө болот. Анын биринчиси – *жөнөкөй* (кыска) план, экинчиси – *татаал* (кеңири) план. Татаал планда тексттеги айтылган ой толук, майда окуяларына чейин камтылат. Пландын айрым пункттары (суроолору) тексттин маанилүү майда бөлүктөрүн же микротемаларын түзөт, б. а. пункттар тексттин майда бөлүкчөлөрүн бир бүтүн текстке бириктирет.

Эң мурун тексттин татаал планы түзүлөт. Ал жалпылаштырылып, системага салынып, майда суроолору кыскартылып, негизги темалары гана калтырылып, жөнөкөй (кыска) план түзүлөт.

План тексттин мазмунундагы негизги учурларды чагылдырат. Пландын пункттары суроолуу, жайылма сүйлөм иретинде да болот же айрым суроолору тексттен алынат.

50. Алган билимди алгачкы жолу өз алдынча бышыктоо көнүгүүсү. 1) «Достук» деген текстке жөнөкөй план түзгүлө. 2) Ошол түзгөн планыңар боюнча кыскача аңгеме жазгыла. 3) Жөнөкөй план менен татаал пландын айырмачылыгы эмнеде?

Достук

Айдалган эгиндер көк деңиздей толкуп турган кез эле. Алыстан күкүктөр сайрап, эгин ичинен бытпылдыктаган бөдөнөлөрдүн үндөрү угулат. Кырсык айтып келбейт тура. Күндүн көзүн каптаган чегирткелер эгинге чабуул коюп киришти. Аларга каршы күрөш башталды, бирок элдин бул каршылыктарынан чегирткелердин чети да оюлбады.

Жигиттер тез эле арык казышып, өзөндөгү сууну бурушту. Терең чункурларды казышты. Бирок бул аракеттер да чегирткелердин чабуулун токтото албады.

Бир маалда кара чыйырчыктар жардамга келишти. Алардын бирөө эле көз ачып жумганча кырк-элүү чегирткени жерге сулатып жатты. Көп убакыт өтпөй эле канаттуулар чегирткенин бирин калтырбай кырышты. Жеңишке ээ болушкан канаттуулар сууга аябай кириништи да, бакка отуруп, канат-куйруктарын тарана башташты. Кечке жуук келген жагын көздөй учуп кетишти.

Келерки жаздан баштап, ар бир адам өзүлөрүнүн канаттуу достору үчүн жыгачтан уя жасашты. Адамдар ошондон ушул күнгө чейин кара чыйырчыкты канаттуу досубуз деп сыйлашат.

Жөнөкөй план:

1. Эгин бышкан учур.	3. Чыйырчыктардын жардамы.
2. Чегирткелердин чабуулу.	4. Уя жасоо.

Татаал план:

1. Эгиндин бышкан мезгили.
2. Чегиртекелердин чабуулу.
3. Адамдардын аракети.
4. Чыйырчыктардын жардамга келиши.
6. Зыянкечтерди жоготуу.
7. Канаттуулардын эс алышы.
8. Чыйырчыктардын учуп кетиши.
9. Адамдардын канаттууларга камкордук көрүшү.

- Канаттуулардын адамдарга берген жардамы тууралуу кандай маалыматтарды билесиңер?

51. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Өзүңөр окуган адабий чыгармаңар боюнча чакан дил баян жазгыла. 2) Ага жөнөкөй план түзгүлө.

* 52. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Текстти окуп чыгып, ага ат койгула. 2) Текстке жөнөкөй план түзгүлө. 3) Түзгөн планыңар боюнча тексттин мазмунун айтып бергиле. 4) Адамдын терс сапаттарына кайсылар кирет деп ойлойсуңар?

Илгери-илгери бир аял эки уулуна эки жерди бөлүп берет. Балдары ал жерге эгин эгип, бак тигип, жай бою иштешет. Уулдары түн ичинде уктап жатканда энеси караса, экөөнүн башында дайыма эки жылдыз жанып турганын көрчү экен. Жай өтүп, бышыкчылык күз да келет. Баягы балдар эгинин оруп-жыйып, сапырып, тазалап, кызыл данын эки жерге үйүп, үйлөрүнө келет. Түн ичинде уулдар кезектешип кырманды кайтармакчы болот. Алды менен кичүүсү келип, ары басып, бери басып, агасынын эгинин ташып, өзүнүкүнө кошуп коёт.

Түн ортосунда кырманга улуусу келет. Караса, инисинин кызылы көбөйүп калганын көрөт. «Инимди Баба дыйкан колдогон экен. Ошондуктан мунун эгини көбөйгөн тура. Эмгеги акталыптыр», – деп кубанып, таң атарда үйгө келип, инисинин жанына уктап калат. Кырманды караганы энеси кырманга келсе, улуу уулунун эгини кыбыр-кыбыр этип кыймылдап, бир даны эки дан болуп, улам көбөйүп, кичүү уулунун эгини азая баштайт. Энеси үйүнө келип, балдарын караса, улуу баласынын башында мурдагыдай эле жылдыз жанып, кичүүсүнүн башында бир кара ит үрүп турганын көрөт. Балдарын ойготуп, кичүү уулунун түндө эмне болгонун жашырбай айтуусун суранат. Ал агасынын эгинин ташыганын айтат. Улуу баласы көргөн-билгенин, ойлогон ойлорун айтат. Энеси кичүү уулунун башында кара ит үрүп турганын айтып берет. Мына, ошондон кийин кичүү баласы ичи тардыгын коюп, баары ынтымактуу жашап калган экен. (Жом.)

53. Жаңы билимди коллективдүү талкуулоо көнүгүүсү. 1) Адегенде текстти окуп чыккыла, ага пландын түрүн түзгүлө. 2) Андан кийин анын мазмунун

оозеки айтып бергиле. 3) Түзгөн жөнөкөй жана татаал планыңарды салыштырып, чогуу талкуулагыла. Айырмачылыгы эмнеде?

Кыргыздын баатыр уулу

Советтер Союзунун Баатыры Дайыр Асанов – кыргыз жергесине кеңири белгилүү инсан. Ал Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде немецтик-фашисттик аскерлерди талкалоодо эрдиктин үлгүсүн көрсөтүп, жогорку наамга ээ болгон.

Ал 1941-жылы жолдоштору менен сүйүктүү Мекенди коргоого аттанган. Түштүк Батыш, Сталинград, Воронеж ж. б. фронтторунда душмандар менен салгылашкан.

Д. Асанов 1943-жылы душмандын танкасын өрттөп, пулемёттук батареяны жана ок-дарыларды ташып келе жаткан автомашинени жок кылган. Ошондогу эрдиги үчүн Күжүрмөндүүлүгү үчүн медалы менен сыйланган.

Ошол эле жылдын март айында Дондогу эң оор шартта салгылашуу мезгилинде, ал бөтөнчө айырмаланды. Фашисттердин беш танкасын жок кылып, душмандын үч жолку чабуулунун мизин кайтарып, аларды артка чегинүүгө аргасыз кылды. Жоокерлер куралдарын кезектеги чабуулга даярдап жатышкан. Көп убакыт өтпөй самолёттордун коштоосу менен 11 танка чабуулга өттү. Салгылашуу мурдагыдан да курч болду. Топурак сапырылып, айлана дүңгүрөп, кулак тунуп, ок жамгырдай жаады. Эр жүрөк жоокердин колу шамдагай кыймылдап, оюн «душманды эч качан өткөрбөймүн» деген ишенич бийледі. Дайыр Асанов душмандын жолун ок атып тосту. Душман алдыга өтүп кете алган жок.

Албетте, кыргыз эли Д. Асановдой баатыр уулдары менен дайыма сыймыктанат. Кыйын учурда өз Ата Мекенин көкүрөгүн тосуп, жан аябай коргогон уулдар кийинки жаш өспүрүмдөрдүн мекенчил сезимин чыңдап, үлгү боло бермекчи.

* 54. Алган билимдин чындыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыгып, ага жөнөкөй жана татаал план түзгүлө. 2) Жөнөкөй жана татаал планын айырмачылыгын түшүндүргүлө.

Уялуу

Бекен рогатка жасаганга ылайык ачакей бутак издеп жүрүп, аны үйдүн тушундагы ак кайыңдын төмөнкү бутагынан тапты. Чөнтөгүнөн макисин алып чыгып, ачакейди кесип алды. Кайыңдын түбүнө отуруп,

анын кабыгын тазалады. Ошол тапта колунун үстүнө тамчы таамп кетти. Бекен өйдө жакты карап калды. Асман апачык эле. Ал ишин кайра улантты. Көп узабай колуна экинчи ирет тамчы тамды. Ошондо ордуна туруп, кайдан таамп жатты болду экен дегендей өйдө жакты карай баштады. Тамчы эми бетине тамды. Көрсө, алиги бутагы кыйылган жерден сызылып, суу чыгып жатыптыр. Бекен буга аң-таң болду да, ал жөнүндө атасына айтты.

– Жер бетинде көгөрүп турган өсүмдүктүн баары адам сыяктуу эле тирүү, – деди атасы. – Аларды сындырсаң, кыйсаң, эти ооруйт, жабыркайт, кыйналат.

– Койчу! – Бекен таң кала карады.

– Тиги тамчы жөнөкөй тамчы эмес, кайыңдын көз жашы го! Балким, кесилген жеринин ооруганына чыдабай ыйлап жаткан чыгар.

Бала үн-сөзсүз эшикке чыкты. Кайыңды тиктеди. Жүрөгү негедир ачышып чыкты.

- Бекен дагы рогатка жасайт деп ойлойсуңарбы?

Текст боюнча машыгуу иштери

55. Алган билимди бышыктоо үчүн өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Төмөнкү план боюнча үйдөн текст ойлоп жазгыла. 2) Эмне үчүн андай тема коюлганын, андагы ойду аныктагыла. 3) Пландын жөнөкөй же татаал экенин түшүндүргүлө.

Каникулда

1. Окуу жылынын аякташы.	4. Чоң эненин жомогу.
2. Чоң ата, чоң энесиникине баруу.	5. Көнүлдүү эс алуу.
3. Тоодогу кооз гүлдөр.	6. Каникулдун аякташы.

56. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Ага татаал план жазгыла. 3) Пландын негизинде тексттин мазмунун айтып бергиле.

Окуучунун эрдиги

Жайдын ысык күнү эле. Жел жок. Ысык-Көл мемиреп тыптынч жатат. Ачык тийген Күнгө чагылышып, жээктен караган кишиге жаркырагансып көрүнөт. Анда-санда жээкти бойлой көлгө түшүп жүргөн

балдардын кубанычтуу добуштары менен суунун шарпылдаган үнү гана угулат.

Ушул кезде жакын жердеги мектептин окуучусу Капар сууга түшүп, денесин сергитип алуу үчүн жээкке келип калган эле. Капардын көңүлү башка балдардан окчукураак чабак уруп, ойноп жүргөн эки балага

бурулду. Балдардын бири Ысык-Көлдүн мелтиреп жаткан ачык бетин көздөй улам арылап, сүзүп кетип баратты. Бир кыйла алыс сүзүп барып, ал бала жээкти көздөй кайрылды.

Тынымсыз узакка сүзүп жүргөндүктөн баланын күчү кетип калган эле. Жээкке жакындай бергенде, сууга чөгө баштады.

– Жардам бергиле! Чөгүп баратат! – деген кыйкырыкты угуп, Капар дароо сууга ыргып түштү да, баланы карай чабак уруп жөнөдү. Чөгүп бараткан балага тез эле жетип, суудан алып чыкты. Бала аман калды. Капардын бул эрдиги бардык балдарга үлгү болду.

- Силердин оюңар боюнча бул эрдикпи же каармандыкпы? Экөөнүн айырмачылыгы барбы?

57. Машыгуу мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Жогорку тексттин абзацтарга эмненин негизинде бөлүнгөнүн түшүндүргүлө. 2) Тексттер абзацсыз болобу?

58. Алган билимдин чындыгын турмушта текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Тема жана анын негизги ою бири-бири менен байланыштуу болобу?

Бир устаканада бирдей эле темирден эки соко жасашты. Анын бири дыйкандын колуна түштү. Дыйкан ал соко менен жер айдай баштады. Жумуш кылуудан соко күмүштөй агарып жылтылдады.

Экинчи соко кампада калып калган эле. Ал ишсиз жатты. Аны бат эле дат басты.

Бир канча убакыт өткөндөн кийин, бул эки соко бири-бири менен кездешип калышты. Дат баскан соко беркинисинен:

– Эмне үчүн мынчалык жалтылдап турасың? – деп сурады.

– Жумуш кылып эмгектендим, ошондуктан мен жалтылдап турамын. Эгер ишсиз жаткан болсом, сага окшоп датка басылып калар элем, – деп жооп берди биринчи соко.

59. Жогорку тексттеги мурунку сүйлөмдөгү негизги ой менен кийинки сүйлөмдөрдөгү жаңы маалыматтардын берилишин таап айтып бергиле.

60. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Сүрөт менен таанышкыла. 2) Ага ат койгула. 3) Жөнөкөй план түзгүлө. 4) Текст түзүүдө окуянын башталышын, өнүгүшүн жана аякталышын көрсөткүлө.

61. 1) Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим» повестинен абзацтарды жазып келгиле. 2) Анда окуянын башталышынын, өнүгүшүнүн жана аякталышынын кандай берилгендигин талдагыла.

11-§. Кептин түрлөрү

62. Тексттерди окуп чыккыла. 1) Анын кайсынысы иштиктүү сүрөттөлгөнүн, кайсынысы көркөм сүрөттөлгөнүн салыштыргыла. 2) Алар бири-биринен эмнеси менен айырмаланды?

Портфель

I. Атам мага портфель сатып берген. Ал кооз материалдан жасалып, эки-үч бөлүктөн турат. Биринчи, экинчи бөлүгүнө окуу китептери,

дептерлер, үчүнчү бөлүгүнө карандаш, калем кутуча, сызгыч, өчүргүч жана пластилин салынат. Ал ыңгайлуу, аны колго кармап же асынып жүрүүгө да болот.

II. Окуу жылынын башталышы менен куттуктап, эжем мага жакшы-накай, кооз портфель сатып берди. Ал мага аябай жагат, кара, кызыл, саргыч түстөгү материалдардан жасалган, четтери эки сыйрадан жип менен тигилген. Сыртында тамгалардын сүрөттөрү да кооздолуп, сулуу жазылган. Анын ичи үч бөлүмдөн турат. Биринчи, экинчи бөлүмүнө окуу китептеримди, үчүнчү бөлүмүнө күндөлүк сабагыма керектүү болгон сызгыч, калем кутуча, өчүргүч, циркуль жана пластилинди салам.

Ал асынып жүрүүгө өтө ыңгайлуу, боолору да узун. Мен аны көпкө чейин пайдаланам.

63. Төмөнкү суроолорду жетекчиликке алып, кийизден жасалган буюмдарды иштиктүү сүрөттөп жазгыла.

1. Ал эмне буюм?
2. Анын көрүнүшү кандай?
3. Ал кандай кооздолгон?
4. Анда эмне түшүрүлгөн?
5. Оюу эмненин элесин берет?

«Биринчи мугалим» повести.

Б. Бейшеналиев Дүйшөндүн ролунда

«Саманчынын жолу» повести.

Б. Кыдыкеева Толгонайдын ролунда

64. Чыгармачылык көнүгүү. Жуптук иш. 1) Сүрөттөгү актёрлордун сырткы көрүнүшүн (өңү-түсүн, келбетин, кийим-кечесин) сүрөттөп жазгыла. 2) Жазган сүрөттөөнү бири-бириңерге окуп берип, пикир алмашкыла.

65. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Тексттерди окуп чыккыла. 2) Аларга ат койгула. 3) Тексттерде эмнелер сүрөттөлөт? 4) Жаныбарларды сүрөттөөдө эмнелерге көңүл бурулду?

I. Тиги жардын туюк алкымынан каткалаң кардын үстү менен улам кылчактап коюп, бир түлкү качып келатат. Кар үстүндө жыбылжып

чуркаганы жеңил. Дөбөт түлкү окшойт, чоң экен, эки кулагынын учтары карарып, төшү агарып, соорусу менен чубалжыган узун куйругу куйкул кызыл-көгүш тартып жылтылдайт. (Ч. А.)

II. Акбозбашыл иңгендин ботосу болсо, жонунда эки томпогу бар, көзү жалжылдаган кичинекей жаныбардын туулгандыгына али эки апта толбоптур. Баарынан да ботонун көзүн көрүп, боор ооругудай: жаныбардын көзү ай, атасыз калган баладай, энесиз калган баладай карап, балбылдай тиктеп турса, эзилбеген жүрөк элжиреп кетчүдөй. Анан калса, кээде энесин тегерене тайрандай чуркап, балдар «тай-тай тайлак, эки аягы айрак» деп, чычалатчу тайлак боло тургандай бото экен. Дагы бир кызыгы энесинен алыстай түшсө, кашаанын ичинде боздоп жүрөт. Ошол сүт бото кийин, мына бүгүнкү Бороондуу Каранар өмүрү тагдырлаш болот деп, ошондо ким ойлоптур. (Ч. А.)

12-§. Сүрөттөө, анын мүнөздүү белгилери

1 - э р е ж е (аныктама)

Жандуу жана жансыз заттардын, кубулуштардын, жаратылыштын ж. б. өзүнө тиешелүү, туруктуу белгилерин ачып көрсөтүү **сүрөттөө** деп аталат. Сүрөттөө иштиктүү, илимий жана көркөм сүрөттөө болуп **үчкө бөлүнөт**.

Иштиктүү сүрөттөөдө буюмдардын негизги белгилери саналып көрсөтүлөт.

Илимий сүрөттөөдө ойдун тактыгы, тууралыгы, логикалык жактан ырааттуулугу көбүрөөк орун алат да, илимий далилдер тандалып алынат.

Көркөм сүрөттөөдө көркөмдүүлүк жана образдуулук басымдуулук кылат. Мында көркөм адабияттын элементтери пайдаланылат. Сүрөттөө оозеки жана жазуу түрүндө болот да, экөөнө тең бирдей талаптар коюлат.

Сүрөттөөгө: турак жайды, буюмдарды, жаратылышты, адамдардын сырткы келбетин, жашаган жерин сүрөттөө, кыялданып сүрөттөө кирет.

66. Чыгармачылык көнүгүү. 1) 38-беттеги сүрөт менен таанышкыла. 2) Боз үйдүн ички көрүнүшүн иштиктүү сүрөттөп бергиле.

Айлана-чөйрөнү сүрөттөө

Айлана-чөйрөнү сүрөттөөгө турак-жайды сүрөттөө, жаратылыш кубулуштарын сүрөттөө ж. б. кирет.

Турак-жайды сүрөттөө эки түрдүү болот: 1. Иштиктүү сүрөттөө. 2. Көркөм сүрөттөө.

I. Иштиктүү сүрөттөөдө турак жайдын ичиндеги буюмдар так, толук сүрөттөлүп, бөлмөнүн аянты, жарыктыгы, андагы буюмдардын түрлөрү, алардын орун тартиби ж. б. баяндалат. *Мисалы, Бөлмөнүн кире бериш жерине кийим илгич коюлуп, төрдө үстөл турат. Анын үстүндөгү айнек идишке гүлдөр салынган. Үстөлдүн тегерегине төрт отургуч коюлган. Бөлмөнүн төрүнө килем салынган. Дубалдын ортосунда пейзаждык сүрөт илинип турат.*

II. Көркөм сүрөттөөдө турак жайдын, бөлмөнүн белгилери саналып, бирок көркөм тил каражаттары менен образдуу, кооз сүрөттөлөт. Мында салыштыруу, күчөтмө маанидеги сөздөр ж. б. көбүрөөк колдонулат. *Мисалы, Китепкана. Анын ичи китепке жык толгон. Окуу залынын ичи таптаза. Кирген адамдын көңүлү ачыла түшөт. Текчелерде түрдүү түстөгү китептер өз ирети менен коюлган. Текчелер жаңы эле сырдалгандай жаркырап турат. Илбериңки китепканачылар сылык-сыпаа сүйлөп, издегениңди бат эле таап берүүгө даяр.*

67. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) «Менин бөлмөм», «Биздин класс» деген темада иштиктүү сүрөттөөнү жазгыла. 2) Жазганыңарды жупта талкуулагыла.

Жаратылышты сүрөттөө. Табигат, дүйнөдөгү жандуу жана жансыз заттардын бардыгы жаратылышты түзөт. Аны сүрөттөп жазуу **жаратылышты сүрөттөө** деп аталат. Адам баласы жаратылышты таанып-билип гана тим болбостон, анын кооздугун сүйүүгө, ага ар дайым байкоо жүргүзүүгө, аны коргоого милдеттүү. Жаратылышты сүрөттөө адамдардын көңүл буруусун, байкагычтыгын, билгичтигин, кыраакылыгын өстүрүүгө жардам берет.

Иштиктүү сүрөттөөдө жаратылыш жалпы, майда белгилери камтылбай сүрөттөлөт да, көркөмдүүлүк, кооздук касиети кеңири, толук ачылат. *Мисалы, Айылдын үстүндөгү адырда мен бала чактан билген эки зор терек бар эле. Бул кош терек азыр да ошол жерде. Алар бөтөнчө качан болбосун жалбырактары дирилдеп, чайпалган чокулары айкалыша, теректер ар кандай үнгө салып шуулдайт. Бирде жээкке урунган эрке толкундай угулар-угулбас шыпшынып, бирде тымтырс ойлоно калып, сагынычтуу санаага толгондой алда эмнеге муңдана үшкүрүп, жулкунган шамал булут айдап, жаан айдап, өжөрлөнө күүлөнөт.*

68. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү текстте кандай сүрөттөө берилди? 3) Анда эмнеге көңүл бурулду? 4) Текстке ат койгула.

Жамгырдан кийинки токой шыңгырап турду. Жалтылдаган тамчылар ак кайыңдын бутактарынан түшүп жатты. Күндүн мээримине бөлөнгөн жер бети жылуулукка эргип, жыпар жыттары менен баш айландырат.

Токой арасындагы дарактын тамырларынын туткунунан суурулуп чыккан суунун агымы өзүнүн кыска өмүрүнүн, кичинекей кубанычын ырга кошуп шылдырайт. (В. Т.)

69. 1) Текстте эмне сүрөттөлдү? 2) Ал сүрөттөнүн кайсы түрүнө кирет? 3) Иштиктүү сүрөттөөбү же көркөм сүрөттөөбү? Далилдегиле.

Күн аябай ысыгандан кийин, чагылгандуу жаан болушу мүмкүн. Асманда самсаалаган капкара булуттар пайда болот. Анда электрдин күчтүү заряды бар. Булуттар бириккенде же төмөндөгөндө, алардын ортосунан эбегейсиз зор электр учкундары учуп чыгат. Бул – чагылгандын жаркылдашы.

Эмне үчүн Күн күркүрөйт? Күндүн күркүрөгөнү учкундардын айланасында пайда болгон ысык абадагы чуудан улам келип чыгат.

70. 1) Жаратылыш кубулушунун сүрөттөлүшүнө көңүл бургула. 2) Көркөм сүрөттөөдө кандай тил каражаттары колдонулду? 3) Текстке ат койгула.

Тоо арасына жамгыр тапатаңдан төгүп кирди. Каш карайганда башталып, ал түнү менен көз ачырган жок. Жон-жондон кулаган суулар Байдамталдын иреңин бузуп, ташкындаган сел жүрдү.

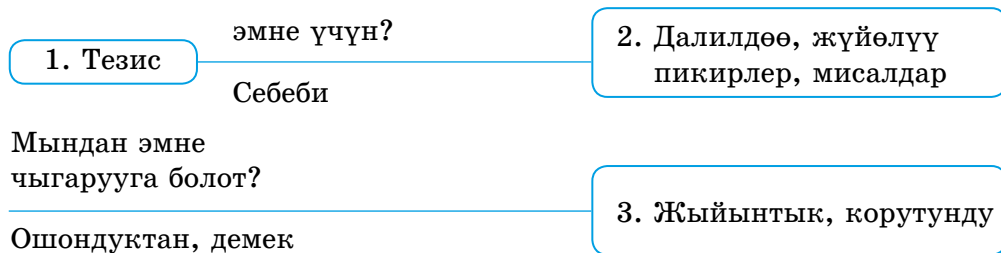
Жинденген карасур толкундар жээктеги таштарды кочкорчосунан качырып барып, ордунан козголто урат да, анан сендиректей түшкөнсүп, кайра артка тартат. Бирок Байдамталда чегинүү жок. Көп өтпөй эле мизи кайтарылбаган толкундар жаңыдан көтөрүлө калып, биринин артынан бири сүрөп, дагы бир таштарды көмөлөтө каптайт. Ошол учурда суу бирде онтогондой, бирде кармашууга ат койгон жоокерлердей күрөш күүсүн чалып, каардуу үндөрдү чыгарып жатты.

13-§. Ой жүгүртүү

1 - э р е ж е (аныктама)

Логикалык ырааттуулук менен бир нерсе жөнүндө ойлоо, ачык-айкын, ишенимдүү, жүйөлүү далилдер, мисалдар менен бекемделген адамдардын ой-пикирин, сунушун, жекече көз карашын билдирүү **ой жүгүртүү** деп аталат. Ой жүгүртүүдө адегенде ойдун тезиси айтылып, андан кийин ошол тезис аныкталат, далилденет жана түшүндүрүлөт.

Ага мисалдар келтирилет, аягында кыскача корутунду, жыйынтык чыгарылат. Демек, толук ой жүгүртүү 3 бөлүктөн турат, аны төмөндөгү схемадан байкоого болот.

Ой жүгүртүүнүн этабы. Мисалы, Доктур болгум келет.

1. Келечекте мен доктур болууну каалайм (тезис).

2. Эмне үчүн, эмне себептен? (жүйөлүү пикирлер, далилдер, мисалдар берилет) а), б), в), г).

3. Ошондуктан доктур болуу – адамга керек болуучу эң жакшы кесиптердин бири (корутунду, жыйынтык чыгаруу).

71. Окуучуларды машыктыруу, жатыктыруу көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыкыла. Ага ат койгула. 2) Андагы ой жүгүртүүнүн берилишин этаптарга бөлгүлө.

Силер, балдар, табияттын пайдасын көрүп, жашап, көркөмүнө ырактанып, эс алып жүрүп, анын кадырын билесиңерби?

Өсүмдүктөр жаратылыштын кайталангыс көркү болгон сыяктуу эле, жаныбарлар дүйнөсү да жаратылышка өзгөчөлөнгөн көрк кошуп турат. Алар экөө бири-бирине тыгыз байланыштуу. Адам баласы токойлорду кыйып жок кылып жатат. Жаныбарларга аңчылык кылат. Ошондон улам жаратылыштын байлыктарын орду толгус абалга дуушарланып, өкүнүп жатабыз. Алардын кайсынысы керектүү, кайсынысы кереги жок экен деп, мамиле жасоого биздин акыбыз жок.

Адам баласы жаратылышка болгон азыркы керектөөчүлүк саясатын өзгөртпөсө, эртең кеч болуп калат. Ошондуктан, балдар, айлана-чөйрөгө ар дайым татыктуу мамиле жасагыла, биздин кооз жаратылышыбызды көздүн карегиндей сактагыла! (С. Р.)

72. Машыгуу мүнөзүндөгү көнүгүү. Төмөндөгү текстти окуп, ой жүгүртүү жөнүндө айтып бергиле. Анын этаптары толук сакталганбы?

Биз, ХХI кылымдын жаштары, Мекенибизди көздүн карегиндей сактоого, аны сүйүүгө жана урматтоого милдеттүүбүз. Ар бир улан колуна курал кармап, чек араны коргоого укуктуу. Чек ара бекем болсо, мамлекет бүтүн болот. Мекен үчүн кызмат кылуу керектигин эч убакта унутпай, жүрөгүбүзгө бекем түйүп алышыбыз керек. Ошондо биз: «Мен – кыргыздын чыныгы уулумун!» – деп, сыймыктануу менен айтууга татыктуу болобуз.

73. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Текстти жетекчиликке алып, «Бала жакшысы – атанын даңкы, кыз жакшысы – эненин даңкы» деген темада ой жүгүртүү тибиндеги эссе жазгыла. 2) Анда ой жүгүртүүнүн этаптарын сактагыла.

Жакшы кыз кандай болушу керектиги тууралуу байыртадан бери эле ата-бабаларыбыз айтып келген чен-өлчөм бар.

Кыргыз эли кыздардын кулк-мүнөзүнө кылдат байкоо жүргүзүү менен алардын адебине, жүрүм-турум маданиятына катуу талап коюшкан. «Жакшы кыз – жакадагы кундуз, жакшы уул – көктөгү жылдыз. Кыздуу үйдө кыл жатпайт», – деп аларды жакшы тарбияга үндөп келишкен.

Жакшы кыз – ата-эненин гана эмес, жалпы элдин абийири жана намысы.

74. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыгып, ат койгула. 2) Тексттеги ойду андан ары улантып бүтүргүлө.

Биз бактылуубуз! Анткени аскасы көк мелжиген, ак карлуу Ала-Тоолуу, пенде суктана турган касиеттүү жерде жашайбыз. Биздин Ата Журтубузга суктанбаган адам жок...

14-§. Кептин түрлөрү боюнча машыгуу иштери

75. 1) Текстте кептин кайсы түрү берилди? 2) Анын кандай мүнөздүү белгилери бар экендигин айтып бергиле.

Жайдын жыты

Жайдын жагымдуу жыты көңүлдү көтөрөт. Жайдын жыты – гүлдөрдүн, жемиштердин жагымдуу жыттары. Ал айланага ажайып көрк берип, көңүлгө айтып бүткүс ыракат тартуулайт. Кооз гүлдөр бирин-бири жерибей, жаратылышта катарлаш гүлдөп турушат. Алар – ошонусу менен сулуу жана сүйкүмдүү.

Жаратылышта ар бир нерсенин өз ынагы бар. Көпөлөк менен аарылардын ынагы да – гүлдөр. Бирок бул жашоодо көк тикендин да орду бар. Көзгө комсоо көрүнгөн бул өсүмдүк назик досторун зыянкечтерден сактап турат.

Ал тургай коко тикендин да көгүш-кызгылт таажысы да бар экенин байкабайбыз. Мындай гүлгө абайлап конгон аарылар коко тикен гүлүнүн таттуу ширесин даамдашат. Жайдын жыты бардык жандууларга ыракат тартуулайт. (Б. Ас.)

76. 1) Сүрөттөөнү баяндоо тибине алмаштыргыла. 2) Айырмачылыктарын ажыраткыла.

Кайык

Толкундарды жирей тилип, кайык элпек баратты. Деңиз айдыңында алиги булуңдагыдай толкун жок экен, көлбүп жатыптыр – чалкар деңиз.

Мындайда кайыктын жүрүшү жеңил. Байтеректен туюк чабылган кайык уюган деңиз бетинде сүлбөдөй сүзүп баратты. Каршы келген толкунга да, капталдан келген толкунга да чайпалбай орноктуу, бурган жакка жеңил, баш билги. (Ч. А.)

77. 1) Баяндоо тибиндеги текстти сүрөттөө тибине айландыргыла. 2) Аны жупта талкуулагыла. 3) Баяндоо менен сүрөттөнүн айырмачылыгын айтып бергиле.

Көнөк

Көнөк – төөнүн терисинен ышталып, кептелип жасалган көң идиш. Ага бээ саап, кымыз куят. Көнөктүн чоргосунун ички жоон түбүнө кыл чыпка коюлуп, андан саалган сүт чыпкаланып өткөн. Сүттүн, кымыздын даамы көнөктө бузулбай сакталган.

Учурда көнөк сейрек кездешет. Ал – кыргыздын улуттук буюму катары баалуу. Аны музейлерден көрүүгө болот. (Энци.)

Адамдын келбетин, турпатын сүрөттөө

78. Окуучулардын алган билимдерин тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Текстти адегенде окуп чыккыла. Андан кийин көчүрүп жазгыла. 2) Ага ат койгула. 3) Адамды сүрөттөөдө автор кандай тил каражаттарын колдонгонун айтып бергиле.

Жамийла – өзү шыңга бойлуураак, белдүү келин. Эки өрүмгө батпай дүркүрөп өскөн калың чачын кысып туруп, бир байлам ак жоолукту маңдайына кыйгачтатып, шарт буунуп алса, кызыл торусунан келген, балкылдаган төгөрөк жүзүнө ак жоолук эп келише калат. Жамийла күлгөндө анын чымкый сүйрүрөөк көзүндө ден соолуктун, жаштыктын ашып-ташкан күчү ойт берип, ал эмнегедир өзүнчө бой каранып, секетбайдын туздуусунан ырдап жиберет. (Ч. А.)

79. Окуучуларды машыктыруу жана көнүктүрүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Жазуучулар чыгармаларында каармандардын келбетин, турпатын сүрөттөөдө кандай тил каражаттарын колдонушкандыгын айтып бергиле.

I. Ал кишинин кабагына караганда кандайдыр бир баатыр киши болгон сыяктуу кабагы бийик. Көздүн чарасы тереңден көрүнгөн кудуктай, көзүнүн кареги араң эле жылтылдайт. Мурду берендин тумшугундай болуп, тиши жок оозуна карай имерилип турат. (А. Т. «Күүнүн сыры»)

II. Жөнөкөй эле кара тору кыргыз кызы экен. Анын жайпагыраак келген бети, даана сүрөттөлгөн сулуу маңдайы шамалга туурулган. Толмоч эриндери күлө тургансып, чала ачылып, андыктан ал кандайдыр жаш бала сыяктуу жумшак мүнөз өңдөнөт. Анын акылдуулук менен караган ойчул көзү жана ысык-суукка көнгөн колдору бул кыздын өзүнө-өзү тың, бышык экенин айтып турду.

80. 1) Төмөндө кандай каармандар сүрөттөлгөн? 2) Каармандардын сүрөттөлүшү аркылуу алардын сапаттарын билүүгө болобу? 3) Аларды салыштыргыла. 4) Кандай тил каражаттары колдонулгандыгын айтып бергиле.

I. Жарык көрбөй үңкүрдө жата бергендиктен, Ысмайылдын өңү ак-куу тартып, шишиңки, жаактарында сакал кылдары бириндеп тикчиет. Көзү бирде кылмыштуудай жалтаңдап, бирде жанкечтилик менен эки жакты окурая чалып, заардуу тиктейт. Карап туруп, кишинин эси чыгат. Баягыда, өткөн жылкы жайда Ысмайыл ушундай беле?

II. Аскерге кете элек экенинде, Мырзакул тебетейин кырданта кийген кара мурут, күлүңдөгөн сулууча жигит эле. Айылдын чечени, үнү шаңкылдаган ырчысы болчу. Бир колунан ажырап, фронттон жарадар болуп келгени, ал мурункудай эмес. Сөздү кесе сүйлөп, ачуусу чукул. Шамал оонаткан жагына кыйшайып, сыныгы муунак-муунак чор байлап бүткөн дарактай, анын бир жак ийини саал төмөн шыпырылып, жаактары ичине тарткан өңү сурданып, коржогой моюну темирдей катуу сыяктанат. (Ч. А. «Бетме-бет»)

Жан-жаныбарларды сүрөттөө

Жаныбарларды сүрөттөөдө баяндоонун, аңгеменин элементтери да колдонулат. Жаныбарларды сүрөттөөдө алардын көндүм болгон ада-тында сүрөттөбөй коюуга болбойт. Мында жалпы эле сүрөттөө, аңгемелеп жазуу да кеңири колдонулат.

81. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Сүрөттөөдө Гүлсараттын кандай абалы көрсөтүлүп, ал кандай сөздөр менен берилгендигин талдагыла.

Гүлсарат теңселип, токтоп туруп калды. Ачылбай көздөрү ачышты. Өпкөсүн кагып, дем алса, каржайган кабыргалары терисин тээп чыгат. Бир кездеги алтын түспөл ак саргыл кейпи азыр кара тер эзген чаңдын кирине кара буурул тартып, жонунан, соорусунан куюлган кирдүү тер курсагына, саны ылдый шыйрагына, туягына чейин салааланып, из салып жатат. Гүлсары чөпкө карабады, аны майда калтырак басып турду. Анын шалбыраган эриндери кыбыр этти, бирок чөп искей албады. Уча сөөгү уркуюп, салаңдаган башын көтөрө албай, буттары бүгүлүп, жаны чыгып, сөөгү эле тургансыйт. (Ч. А.)

82. Чыгармачылык көнүгүү. I. «Коён», «Эгиз улактар», «Музоо», «Төө» деген темалардын биринде сүрөттөө жазгыла. II. 1) Өзүңөргө тааныш адамдардын кебетесин, турпатын сүрөттөгүлө. 2) Сүрөттөө үчүн темалар: «Менин эжем», «Менин апам», «Классташым», «Досум». 3) Жазганыңарды жупта талкуулагыла.

83. Чыгармачылык көнүгүү. «Айылга жаз келди», «Тоо этеги» деген темаларда жаратылышты сүрөттөп, жазгыла.

84. Үйдөн «Жайкы огород», «Берекелүү күз» деген темаларда ой жүгүртүү тибиндеги дил баян жазгыла. Анда логикалык ырааттуулукту сактагыла:

I. Тезис. II. Эмне үчүн? Эмне себептен? III. Ошондуктан ... (жыйынтык чыгаруу).

КЕПТИН СТИЛДЕРИ

15-§. Стил жөнүндө түшүнүк

Стил – кеп түзүлүшүндөгү жана сөздөрдү колдонуудагы, баяндоодогу өзгөчөлүктөр, же жазуучунун, же адабий чыгармалардын ж.б. тилине мүнөздүү болгон тил каражаттарын пайдалануу ыкмалары.

Стил деген сөз латындын *stylus*, гректин *stylos* деген сөзүнөн алынып, «жазуу куралы» деген маанини туюндурат.

Стил жөнүндөгү илим **стилистика** деп аталат. Ал жалпы элдик тилдин стилдик табияты, түрлөрү жөнүндөгү окуу, оозеки жана жазма кепке мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү ичине камтыйт. Стил деген коомдук турмуштун бардык жактарын тейлөөчү жалпы элдик тилдин же адабий тилдин ар түрдүүлүгү, оозеки же адабий тилде колдонулуш өзгөчөлүгү.

Кыргыз адабий тилинде төмөндөгүдөй беш стиль бар.

Сүйлөшүү

Көркөм
стиль

Публицис-
тикалык
стиль

Расмий-
иштиктүү
стиль

Илимий
стиль

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери **оозеки (сүйлөшүү) стиль** жана **китеп стили** болуп, шарттуу түрдөгү эки чоң топко бөлүнөт. Оозеки стилге адамдардын өз ара сүйлөшкөн, пикир алышкан сөздөрү кирет. Китеп стилине көркөм стиль, илимий стиль, публицистикалык стиль, иш кагаздарынын стили кирет. Бул стилдер оозеки жана жазуу түрүндө ишке ашат. Ар кандай адабий тилдин стилдеринин жалпылыгы болуп, алардын жазма жана оозеки формага ээ болушу эсептелинет.

85. Алган билимди эске түшүрүү мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Төмөнкү тексти окуп чыгып, кептин кайсы стилине мүнөздүү экендигин аныктагыла. 2) Оюңарды далилдегиле.

Жаңыртып сөздү чыгарып,
Жаак, тилди сермеген.
Артымда калсын бир нуска,
Айтайын, балдар, термеден.
Ынтымагың болбосо,
Жеңе албайт жоону бир адам.

Каптаган душман ала албайт,
Тилектеш болсо миң адам.
Арамдык кылган кишинин,
Аягы жипсиз байланат,
Кармалган ууру ушул деп,
Кара малча айдалат.
Азамат болсоң, жаш балдар,
Жаман ишке күлбөгүн.
Шаңшыган жаак, кызыл тил,
Булбулдай мукам сүйлөгүн.
Кыргызга калсын бир нуска,
Ыр менен комуз күүлөрүм. (Т.)

86. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Берилген текст оозеки стилге киреби же жазуу стилине киреби? 2) Экөөнүн айырмачылыгы эмнеде? 3) Жазылгандарды оозеки айтып берсе, кайсы стиль болот?

Элдик талант

Карамолдо Орозов – кыргыз элинин залкар комузчуларынын бири. Ал сегиз жашынан колуна комузун кармап, кулагын толгоп, күү черте баштаган. Комузчунун эң алгачкы күүсү «Чоор күүсү» деп аталат. Анын «Сынган бугу», «Көкөй кести» деген күүлөрү элге кеңири белгилүү.

Комузчу мазмуну терең, шаңдуу күүлөрү менен билим алууга, эмгек кылууга чакырган. К. Орозов өз өмүрүндө үч жүздөн ашык күү чыгарып, кыргыздын искусствосун байытууга баалуу эмгек сиңирди. Анын күүлөрүн угуудан эч ким тажабайт. («ЖЛ»)

- Силер кыргыз элинин белгилүү комузчуларынан дагы кимдерди билесиңер? Алардын кандай күүлөрү бар?

87. Алган билимин тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текст кайсы стилге мүнөздүү? 2) Кептин кайсы түрүнө кирет? 3) Стиль канчага бөлүнөт?

– Кимдин баласысың?

Кимдин баласы экендигин айтуудан кысынып, бала унчукпады.

– Таятам экөөбүз сени абдан жакшы көрөбүз, Мүйүздүү Бугу-Эне. Сени көптөн бери күтүп жүргөнбүз, – деди бала.

– Мен да билем сени. Таятаңды да билем. Ал – жакшы киши, – деди Мүйүздүү Бугу-Эне.

Бала жетине албай кубанды, бирок кандай алкыш айтарын билбеди.

– Балык болуп кубулуп, Ысык-Көлгө, ак кемеге сүзүп кетейинби? – деди бала кокус келген оюн айтып.

Бирок балык болуп кетери бышык эле. Мүйүздүү Бугу-Эне эчтеме жооп кайтарбады. (Ч. А.)

16-§. Кептин оозеки жана жазма стили

1 - э р е ж е (аныктама)

Стилдер оозеки жана жазуу түрүндө ишке ашат. Сүйлөшүү стили кыргыз адабий тилинин коомдук муктаждыгын тейлейт. Анын өзгөчөлүгү тилдик бирдиктердин даярдыксыз түрдө колдонулгандыгында жана сүйлөмдөрдүн кыскалыгында. Бул стилде вербалдык эмес каражаттар: мимика, колдордун кыймылы ж. б. кеңири пайдаланылат.

Сүйлөшүү стили оозеки түрүндө аткарылат. Анын жазма үлгүсү катары диалогдук жана монологдук кеп көрсөтүлөт. Тилдин пикир алмашуу кызматы ар кандай адабий тилдин сүйлөшүү стили аркылуу ишке ашат.

2 - э р е ж е (аныктама)

Оозеки кеп **диалогдук** жана **монологдук** кеп болуп, экиге бөлүнөт.

Диалог гректин «диалогос» – аңгеме деген сөзүнөн алынган. Эки же бир нече кишинин өз ара сүйлөшүүсү деген маанини билдирет. Кептин бул түрү эл арасында кеңири тараган кептерден болуп саналат. Мында бир адам сүйлөп бүткөндөн кийин, экинчи кишинин, ал бүткөндөн кийин үчүнчү кишинин сөзү башталат.

Диалогдук кепте окуучулар төмөндөгү талаптарды толук эске алышы мүмкүн: сүйлөгөндө сүйлөшүп жаткан кишини кызыктыра тургандай темаларды тандашы керек; өзүң жөнүндө көп мактанып сүйлөбө; сүйлөп жаткан жолдошундун кебин көңүл коюп ук, ал сүйлөп бүтмөйүнчө сөзүн бөлбө, аягына чейин тыңша; сүйлөгөндө катуу кыйкырып, жинденип сүйлөбө; акырын, жайдары адабий тилдин нормасында сүйлө ж. б.

Диалогдук кеп айтылыш максатына карай: **жай** диалог, **суроо** иретинде айтылган диалог, **күчтүү сезим** менен айтылган диалог, **буйрук маанисинде** айтылган диалог болуп төрткө бөлүнөт.

88. Машыктыруу мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Төмөнкү диалогдуу сүйлөмдөрдү окуп чыккыла, диалог деген эмне экендигин түшүндүргүлө. 2) Ал кандай жазылды? 3) Диалогдук кепке кандай талаптар коюлат?

- Саламатсызбы, агай?
- Саламатчылык, Атыркүл.
- Ден соолугуңуз жакшыбы?
- Жакшы, ыракмат.
- Биздин класстын окуучулары сизге ысык салам айттырып жиберипти.
- Чоң ыракмат! Алар кандай окуп жүрүшөт?
- Окуулары жакшы. Сизди уят кылбай сабактарын өз маалында аткарып жатышат.

- Аныңар жакшы. Билим алуу – ийне менен кудук казганга барабар. Келечегинерди эстеп, өзүңөрдү дайыма туура багытта алып жүргүлө.
- Насаатыңызды балдарга айтып берем. Жакшы калыңыз, агай.

3 - э р е ж е (аныктама)

! Адамдардын өз ара сүйлөшүүсү, пикир алышуусу, суроо-жообу жайынча гана баяндалат. Курамында бир же эки курамдуу жайылма сүйлөмдөр ж. б. колдонулат.

М и с а л ы,

– Ыракмат, Торгой аке, чыгаан болор малың бар экен. Көңүлүм ачыла түштү.

– Бу тайдан күлүк чыгат, бирок сен анчалык үзүлүп түшпөй жүр. Көзүң да тийбесин, көрүнгөңгө да айта бербе.

– Кам санабаңыз, аксакал, мен кичине бала эмесмин, ардемени көрүп калбадыкпы.

– Аның дурус, эмесе билип ал, аты – Гүлсары. Былтыр жайлоодо кичине кызым коюп кеткен. Ошондо Гүлсары деп, ат койду эле. Гүлсары атын өчүрбө, балам. (Ч. А.)

Буйрук диалог аңгемелешүүгө катышкан адамдардын бир-бирине берген буйругун, өтүнүчүн, тилегин ж. б. билдирүү максатында айтылат.

М и с а л ы,

– Коё бергиле, агайды! Урбагыла!

– Качкыла, балдар! Кач, Алтынай!

89. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыкыла. Аларды эмне үчүн суроолуу диалог дейбиз? 2) Суроолуу диалог менен жай диалогдун айырмасы эмнеде?

- Калк алдында адамды эмне басынтат?
- Өзүнүн жөндөмдүүлүгү жөнүндө ашыкча мактануу.
- Татыксыз достон кантип кутулууга болот?
- Анын үч жолу бар: ага басып барба, ишин сураба, жардамга чакырба.
- Жаштарга жана карыларга кандай адеп керек?
- Жаштарга – билим менен намыстуулук, карыларга – сабырдуулук менен айткөлдүк.
- Улуулук кимге ыйгарылыш керек жана ал кандай шарттарда болот?
- Улуулук ак менен караны айрып тааныгандарга ыйгарылат.
- Адам үчүн өмүрдөн артык эмне бар?
- Алар: ишеним, эне жана Мекен.

90. Коллективдүү иштөө көнүгүүсү. 1) Төмөнкү диалогдуу сүйлөмдөрдү окуп чыгып, көчүрүп жазгыла. Эмне үчүн илеп белгиси коюларын түшүндүргүлө. 2) Мисалдарга карап, эреже чыгаргыла. 3) Буйрук мааниде айтылган диалог менен күчтүү сезим менен айтылган диалогдун айырмасы барбы?

I. – Көтөр колуңарды!

– Унчукпагыла!

– Кыймылдабагыла!

– А-а, айланайындар! Биз силерге келе жатабыз...

II. – Танабай! Танабай! Эсинди жый, Танайбай! – деп, купкуу болгон Чоро аттан ыргып түштү.

– Арабаңызды алыңыз! Кайда жиберсеңер мейли, бирок стансага эгин ташыбайм!

– Сайгактын менде акысы жок! Барбаймын дедим, болду, айтканым айткан!

– Ал укмуштарды ача турган өзүбүз да! Жашасын акыл! Жашасын тынчтык! Көктөй бергиле, өркүндөй бергиле!

4 - э р е ж е (аныктама)

Монолог гректин *monos* – бир, *logos* – сөз (кеп) деген сөздөрүнөн алынган. Бир адамдын өзү менен өзү сүйлөшүүсү же драмалык жана башка адабий чыгармаларда жеке адамдын жанындагыларына, оюнга катышуучуларга, оюн көрүүчүлөргө карата айтылган узак сөзү **монологдук кеп** деп аталат.

Диалогдук кеп монологдук кептин биринчи баскычы болуп саналат. Ошондуктан монолог – оозеки кептин эң маанилүү, жогорку формасы.

91. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Монолог жөнүндө айтып бергиле. 2) Төмөнкү тексттин эмне үчүн монолог экендигин далилдегиле. 3) Монологду үн кубултуп, көрктүү окууга үйрөнгүлө. 4) Анын башка тексттен болгон айырмачылыгын түшүндүргүлө.

– Ошентип, жол караган эненин эң акыркысы мен болоюн. Ылайым, ылайым, мен сыяктуу темир жолду кучактап, какшаган пенде болбосун!..

Эх, эми эмнесин айтайын, кесепеттүү согуш нечендердин кендирик кыйды, атаганат, Жайнагым аман турганда не деген адам болор эле! Мүнөзүңдөн, кылык-жоругуңдан айланайын, балам, кайдасың, кайдасың? Он экиден бир гүлүң ачылбай кай жерге барып жалп дей түштүң экен? О, дүйнө, о, жан жараткан Жер, бир оокумга гана, көз ачып-жумганча гана баламды тирилтип, бир гана жолу көлөкөсүн көрсөтүп койсоңор! (Ч. А.)

Кептин жазма стили

92. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Жазма стиль кандай болот? 2) Тексти окуп чыккыла. 3) Ал кайсы стилге таандык деп ойлойсуңар?

Шаарлардын улуусу

Байыркы шаарлардын бири, түбөлүк жаш Ош – республикабыздын түштүк аймагындагы ири өнөр жай, транспорт жана маданий борбору. Ал Ак-Буура дарыясынын аймагынын Ош – Кара-Суу оазисинин түштүк-батыш тарабын ээлейт. Шаар Ак-Бууранын жээгинде, тоо этегиндеги түздүктө, деңиз деңгээлинен 900 метрден 1070 метрге чейинки бийиктикте жайгашкан. Шаардын аймагы түштүктөн түндүктү жана түндүк-чыгышты көздөй 12 километрге созулат.

Тарыхта белгилүү болгондой X кылымда Ош шаары аркылуу Индия, Кытай жана Азиянын бир топ өлкөлөрүнөн Европага соода-сатык жасаган кербендер өтүп турган.

Кыштыр-жайдыр көптөгөн туристтер менен зыяратчылар каттаган ыйык Сулайман тоосу шаардын чок ортосунан орун алган. Ал ЮНЕСКО-нун Бүткүл дүйнөлүк мурастар тизмесине киргизилген.

Ош шаары калктын саны боюнча республикабызда Бишкектен кийинки экинчи орунда турат, 2015-жылдын 1-январына карата 243300 адам катталган. 2000-жылы республикабызда Ош шаарынын 3000 жылдык салтанаты өтүп, ага чет мамлекеттерден белгилүү окумуштуулар, тарыхчылар, археологдор катышты.

Шаарда бир нече жогорку окуу жайлары ачылган.

93. 1) Ырды көркөм окугула. 2) Ал кайсы стилде жазылган? 3) Ырды кептин кайсы стили деп эсептөөгө болот? Аны далилдегиле.

Кыргызым бейиш экен турган жери,
Кырылгыз – бул эл, тоолор – турган чеби.
Кум-Төрү – шагыл төрү, ар бир төрү,
Куюлат алтын, күмүш, түркүн кени.
Кыргыздын жери – бейиш, тоолору – гүл,
Кыргызым ажайып эл тоодогу бир.
Ак боз үй, ак калпагы ак мөңгүдөй,
Айкөлдүк ата салты болорун бил! (Ж. С.)

94. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Илимий стилде жазылган текстти сүйлөшүү стилинде берүүгө болобу? Кантип? 3) Сүйлөшүү менен жазма стилдин айырмачылыгы эмнеде?

Атаке баатыр

Атаке баатыр VIII–XIX кылымдардын орто ченинде жашап өткөн улуу инсан болгон. Ал кыргыз жерин жунгар-калмак баскынчыларынан бошотууда, калмактардын кысымынан түштүк тарапка көчө качып, сүрүлүп кеткен түндүк кыргыздарын Ала-Тоого кайра алып келүүдөгү бир топ татаал маселелерди чечүүдө чоң эмгек сиңирген. Ал өзүнөн улуу бабаларынын эли үчүн кылган ишин улантып, өлкөнү коргоо ишине көңүл

бөлгөн. Чачыранды болуп, ар кайсы жерде көчүп-конуп жүргөн кыргыз урууларын ынтымакка чакырып, бирдиктүү болууга, душман келсе, биригип сокку урууга үндөгөн.

Жаштарды аскердик өнөргө үйрөтүп, кылыч чабууга, найза саюуга көнүктүргөн. Атаке 1785-жылы Орус мамлекети менен мамиле түзүү үчүн Екатерина IIге өзүнүн элчилерин жиберген. Орус бийлиги Атаке-нин саясий жактан көзү каныккан ишмер экендигин баалап, ага кымбат баалуу белек берген.

Атаке эли үчүн иштеген, алардын тагдырын ойлогон, далай мезгилдерди алдын-ала байкай билген көсөм болгондуктан, эли аны Атаке баатыр деп аташкан («Баатырлар» китебинен).

- Силер кыргыз элинин дагы кандай баатырларын билесиңер?

95. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдүн кайсынысы сүйлөшүү стилине, кайсынысы жазма стилге кирерин аныктагыла. Аларды далилдеп бергиле. 2) Кайсы сүйлөмдөрдө сүйлөөчү кепке тике катышты?

1. – Бул эмне кылганың, ботом? Бул эмне кылганың?
– Бекер кылдым.
– Эмне бекер? Арийне бекер!
– Жоргону бекер урдум да.
– Ой, эсиң ордундабы?

2. Жыпар эрке турмушта өстү. Жакшы тарбия менен тарбияланды. Ошондуктан эл ичинде барктуу, кадырлуу, сүйкүмдүү бала болду. Сылык мүнөздүү, таттуу тили менен улуу-жаш дебей өзүнө каратты. 3. Момун бөжөңдөп атка чуркады. 4. Хм! Ушундай да болот бекен? 5. Ал жөө сенделип келе жатып, досун көрө калды. 6. Жаны чыккан Сегизбаев жоргонун башын ары-бери жулкулдата тартты. 7. Тоонун түнү – түпсүз иримдей туңгуюк.

17-§. Көркөм стиль

1 - э р е ж е (аныктама)

Ыр, аңгеме, очерк, повесть, роман, драма, поэма, жомок ж. б. көркөм чыгармаларга кирет. Булар көркөм стиль менен жазылат. Ошондуктан булардын стили **көркөм стиль** же **көркөм чыгарманын стили** деп аталат.

Көркөм чыгарманын стили образдуулугу, эстетикалык жана таалим-тарбия берүүчүлүк касиетке ээ болушу менен башка стилдерден айырмаланып турат. Көркөм адабиятта колдонулуучу тилдик каражаттар өтө бай жана ар түрдүү болот.

96. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, көркөм чыгарманын кайсы түрү экендигин далилдегиле. 2) Эмне үчүн көркөм стилде жазылды деп эсептейсиңер?

I. Бакта булбул таңшыгандай таранып,
Күндөй күлүп, Айдай нуру таралып.
Жаңы жердин гүлүн тандап, сайрандап,
Жаркып турган кандай сонун балалык! (Т. Б.).

II. – О, Жеңиш ай, тилеген, самаган, күрөшүп тапкан Жеңишибиз ай! Ассалом алейким, Жеңиш! Кечиргин боздоп ыйлаганыбызды, кечиргин Алиман өңдүү келинибизди. Аман кайткан Ашыраалынын көкүрөгүнө башын койгулап: «Кайда менин Касымым? Кайда?» – деп, чыңырганын кечиргин. Баарыбызды кечиргин, Жеңиш! Сен деп канча чолпондорубуздан ажырадык! (Ч. А.)

2 - э р е ж е (аныктама)

Көркөм стилде улуттук тилдеги тил каражаттары: **метафора, метонимия, эпитет, салыштыруу, кайталоо** ж. б. кеңири колдонулат.

Мисалы,

Метафорага: *Алтын билим өнөрдүн, сүтүн берген мугалим. Чоро дүкөнгө келип, Танабайды жаңы жумушка көндүргөнүнө өзү да ыраазы болуп калды.*

Метонимияга: *Аты күндөн-күнгө алдан тайып баратканын Танабай көптөн бери байкап келатат. Күн бүркөк: жамгыр бир аз себелеп турат. Күз айлары, жер-жемиш бышып, Чүй өрөөнү гүлдөп турган убак.*

Салыштырууга: *Гүлсары учкан куштай зымырады. Муштумдай баласын көтөрүп, Сейде үйдөн чыкты. Анын сөзү кайнак суу дымыгандай бир заматта басылды.*

Кайталоолорго: *Тегереги – баягы эле курчап турган тоолор, оттогону – баягы эле тектир саз, ичкени – баягы эле көк кашка суу.*

97. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, көркөм стилдин тил каражаттарын: метафора, метонимия, эпитет, салыштыруу, кайталоону тапкыла. 2) Алар көркөм стилде кандай максатта колдонулат?

1. Арстан аман турганда урунарга тоо кайда, урушарга жоо кайда?
2. Шаар тынч уйкуда. 3. Аккуладай тулпарды, айбандан бүткөн шумкарды алдына тарта салганы. 4. Кулжа көөдөн, таш курсак курган киши – мен өзүм. 5. Ботодой көзүн жайнаткан, бозодой ичти кайнаткан. 6. Кыраандар баары аттанып, кыбылага бет алып. 7. Т. Сыдыкбековду окуу мага абдан жагат. 8. Каалгадай кашка тиш кашкайып чыгып алыштыр. 9. Бир чыныга тойдум. 10. Жол арбыткан ат болот, Жол тааныткан кат болот.

3 - э р е ж е (аныктама)

Көркөм стилде учкул сөздөр, фразеологизм, омоним, синоним, антоним, макал-ылакаптар кеңири колдонулат.

Учкул сөздөргө, фразеологизмдерге: *Танабай ошол өткөн күндөрдү ийне-жибине чейин эстеди. Алтынай Сулайманова башын ийкеп, шыпшынып койду да, ар нерсенин жазы да, күзү да болот тура, – деди.*

Омонимдерге: *Уулуң бир жалгыз Топчубай, учурдук жалган дүйнөдөн. Араба тарткан кула жорго Гүлсары картаң ат, абыдан эле картаң ат.*

Синонимдерге: *Абайлап, байкап карагын, айланайын чырагым. Көпчүлүктүн ичинде кубанып, толкундап, сүйүнүп турган Айжаркынды көрдү.*

Антонимдерге: *Эртесинде келген Айжаркын кечинде кайра кетти. Бул сөздөр мурун да айтылып, кийин да айтылып жүрдү. Дүйшөндүн карааны өйдө бир өтүп, күн батаарда ылдый бир түшүп турду.*

Макал-ылакаптарга, учкул сөздөргө: – *Ыракмат! Чакырган жерден калбагын, өзүң басып барбагын, – деген. Кудaa кааласа, барып каларбыз. Апаке, ак сүтүңдөн айланайын, апаке, мен ар дайым «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде», – деген эл макалын эсимде сактайм, жакында майданга аттанам.*

98. Окуучулардын билимин тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текстте кандай тил каражаттары пайдаланылганын талдагыла. 2) Суроолорду түзүп, ага жооп бергиле.

Алтындан да баалуу байлык

Өткөн заманда өнөрү арткан, билими ашкан эли бар бир өлкө болгон экен. Сүрөтчүлүк өнөрдөн жаралган сүрөттөрү музейлерге толуп, китеп чыгаруу өнөрүнөн жаралган түрдүү китептери китепканаларга батпайт. Карылары сөөлөттүү, балдары билимдүү бул өлкөгө сугун артып, сырттан душмандар басып кирет. Нарктуу китептердин бирин калтырбай тоноп, жүздөгөн төөлөргө жүктөтүп, өз элине жөнөшөт.

– Элибиздин болгон-толгон байлыгынан ажыратканча, биздин башыбызды кесип кеткиле, – дешет карыялар.

– Балдарыбызды келечегинен ажыратканча, үй-мүлкүбүздү, мал-жаныбызды бүтүндөй алгыла, – дешип барктуу байбичелер келишет жүгүнүшүп.

Каардуу душмандар буга да көнбөйт. Ошондо бүтүндөй кыз-келиндер алтын-күмүш билерик-шакектерин, байбичелер чачпак-чолпуларын, жигиттер кемер курларын, күмүш ат жабдыктарын, кылыч-найзаларын, карыялар ай туяк жамбыларын чогултуп, эчен төөлөргө жүктөп, артынан

жетишет. Каардуу хан мындай байлыкты көргөндө көзү кызарып алданат. Алып кетип бараткан нечен сонун китептерди, сүрөттөрдү кайтарып берет.

Көрдүңөрбү, балдар, адамга алтын-күмүш, темир керек бекен же акыл байлыгы – китеп керек бекен? (С. Р.)

4 - э р е ж е (аныктама)

Көркөм стилде иш кагаздардын стили сыяктуу штамп-үлгүлөр кезикпейт. Адабий чыгармаларда өз дооруна жараша диалектилик, эскирген сөздөр колдонула берет. Мисалы,

Диалектилик сөздөргө: 1. – *Сабыр эт. Түшүр камчыңды – деп, Жайдар адатынча байыстуу сүйлөп, Танабайдын жинин басты. (Ч. А.)* 2. *Эгизден туруп нас жакка, шаркыраган аккан суу. Ар ким ичсе кубанып, маза кылган аккан суу.* 3. **Макур** болсо кир жериң, таза кылган аккан суу. (Б. А.) 4. *Мен карагай колологондо, ал алы жеткен бутактарды бутапчу. (Т. С.)*

Эскирген сөздөргө: 1. **Ыстарчын, бийлери, элүү башы, он башы** бир тизмеге киргени, үзүр болот ошонун, **мөөр** басып бергени. (К.) 2. **Хан вазирлерин чакырып, акмакты тапкыла деп буйрук берди.** 3. **Кызыл кийинген сарбаздар далбактап, шашып жүрүшкөн болуу керек.** (Т. К.) 4. **Уруят** заман болот деген ушулбу?

Неологизмдерге (жаңы сөздөргө): 1. **Астрономия** кийин эле пайда болуп, **телескоп** чыгып, **космос** өздөштүрүлө баштаган. 2. **Директор анын мүнөзүн сезе койду да, суроо узатты.** 3. **Абды жылкы заводунда агроном болуп иштейт.** 4. **Институтту бүтөр замат эле ушунда келген.** (Н. Б.) 5. **Профессор илимий-тажрыйбалык конференцияда баяндама жасады.**

* 99. Жаңы билимди өздөштүрүүгө киришүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, көркөм стилди тапкыла, эмне үчүн көркөм стиль деп эсептегинерди далилдегиле. 2) Текстте ага тиешелүү кайсы тилдик каражаттар колдонулган? 3) Көркөм стилдин мүнөздүү белгилерин (лексикалык, морфологиялык, синтаксистик) айтып бергиле.

1. Ал жылы интернаттан окудум. Курдаштарымдан калышпай институтту бүтүрдүм. Кааласаң, министр да болот элең дешип, жолдошторум тамашалашчу. Окшош-окшош салынган аппак тамдарда колхозчулар жашашчу. Былтыр электр станциясы курулду. Атам уй фермасында иштечу.

2. Теробел мына бул ойлуу басып бара жаткан кыздын көйнөгүнөн да жапжашыл болуп көйкөлүүдө. Калдырган конуучудай төмөндөп барып, эмнегедир кайра типтик көкөлөп, асманга көтөрүлдү. (Т. С.)

3. Ак бараң мылтык асынып, аңдысаң келбейт балалык. Көк бараң мылтык көтөрүп, кырдасаң келбейт балалык. (Ж.)

4. Көк-Жаңгак, Туюк, Дарбазада катицеңки мите өсөт. Карап турсаң калет жок, Жеңижок айткан каселде. (Ж.)

5. Айтканынан качканды,
Төбөсү ачык көк урсун!
Ак бараңдын огу урсун!
Ак милтенин чогу урсун!
Айбалтанын мизи урсун!
Сыр найзанын учу урсун! («Манас»)

5 - э р е ж е (аныктама)

Көркөм стиль же адабий чыгарманын стилинде синтаксистик каражаттар: жай, суроолуу, илептүү, буйрук сүйлөмдөр, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр, төл жана бөтөн сөздөр, диалогдор, монологдор ж. б. кеңири колдонулат.

Буйрук сүйлөмдөргө: *Анатый, айылга чап! Кармалбай тез жет! Элди чакыр! Эркинбек, сен ушерде бол, эч жакка кетпе! Токтогула, кутулбайсыңар, токтогула!*

Татаал сүйлөмдөргө: *Үзөңгүгө тура калып, көзү көргөндү үңүлө тиктеп, Танабай кар аралаш муздак абадан аптыга жутту да, төбөдөн кулаган таштай төмөн чапты.*

Диалогдорго: – *Космонавт болгуң келеби?*

– *Ооба.*

– *Бийиктиктен коркпойсуңбу?*

– *Жок, коркпоймун.*

– *Космонавт болуу үчүн көп машыгуу жана көп окуу керек.*

– *Мен болгон күчүмдү, билимимди андан ары да арттырууга дайыма даяр болом.*

Монологдорго: – *Эсимде, Толгонай. Сен ошондо мага кайрылып, мындай дегенсиң: «Жүр, жан жараткан Жер, бизди көтөрүп жаткан Жер, сен бизге таалай бербесең, эмнеге Жер болуп орнойсуң да, биз эмнеге дүйнөгө жаралабыз. Биз сенин балдарыңбыз».*

100. Алган билимдин чындыгын текшерүү көнүгүүсү. 1) Текстти көрктүү окуп чыккыла. 2) Анда кандай синтаксистик каражаттар колдонулганын талдап, (анализдеп) айтып бергиле.

Балага капыстан үн угулат:

– Ай, жаш бала, сөзүмдү жакшылап ук. Сенин не самап келгениңди билем. Адамдардын жүрөгүнө жакшылыктын, боорукерликтин касиеттүү үрөнүн себемин деп, жүрүпсүң. Анын үрөнү мына, оозуңду ач! – деп, оозуна таттуу бир нерсени салат. – Билип жүр балам, Жер жүзүн кыдырып, элге жалаң гана жакшылыкты, боорукерликти үйрөтөсүң. Келечекте жолдошторуң көп болот. Аларга адамдык асыл сапатты айт. Алардан өнөр менен жакшы акылды башкалар кабыл алышат. Айтканымды унутпа, – деп көздөн кайым болот.

101. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Тексттен суроолуу жана буйрук сүйлөмдөрдү тапкыла. 2) Аларга тиешелүү тыныш белгисин койгула. 3) Текстке суроолуу диалог түзгүлө.

Капилеттен боз торгой асмандан ызгырылып түшөт да, шыбак башына конуп:

– Самат, кайда баратасың Саягы, сен эне-нур дегендин эмне экендигин билейин дегенсиң го Ушул жайык талаадагы торгойлордун да энеси болот. Энем болбосо, мен жамактатып ырдайт белем Кызыктуу тилим сайрайт беле Карачы, тээтиги койчуну мени ырга кошуп жатат Ал да менин энемдин мага берген өмүрү мага берген нуру Ал өмүр нур болбосо, мен асмандап көкөлөйт белем Эми сен жакшы бала экенсиң жолуң болсун, – деп шыбак башынан шырп этип учуп кетет. (Ж. М.)

18-§. Расмий эмес иш кагаздары

Э р е ж е (а н ы к т а м а)

Азыркы кыргыз адабий тилинде иш кагаздарынын эки түрү бар. Биринчиси – расмий иш кагаздарынын стили, экинчиси – расмий эмес иш кагаздарынын стили.

Расмий иш кагаздарынын стилине мамлекеттик мыйзам, указ, устав, программа, өкмөттүк билдирүү ж. б. кирет. Бул иш кагазында сүйлөмдөр үлгүгө салгандай окшош болбостон, саясий жактан так келип, саясий сөздөр менен жазылат. Иш кагаздарынын стили дээрлик жазма формада гана колдонулат.

Расмий эмес иш кагаздары ички жана тышкы иш кагаздары болуп бөлүнөт. Күндөлүк турмушубузда кеңири колдонулуучу ички иш кагаздарына: арыз, өмүр баян, ишеним кат, тактама, мүнөздөмө, тил кат, кулактандыруу ж. б. кирет. Алар коомдук мекемелердин күндөлүк иштерине байланыштуу же анын мүчөлөрүнүн ортосунда жазылат да, белгилүү бир уюм, мекеме же ишкананын ичинде пайдаланылат.

102. Мурунку алган билимди эске түшүрүү көнүгүүсү. 1) Мурунку билимиңерге таянып, арыз жазгыла. 2) Анын жазылышын жолдошуңар менен талкуулагыла.

103. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Туулган күнүңөргө же майрамга карата чакыруу жазгыла. 2) Аны жупта талкуулагыла.

104. Кулактандыруунун кандай жазылары жана анын түрлөрү жөнүндө айтып бергиле. «Алтын күз» майрамын белгилөөгө карата кулактандыруу жазгыла.

19-§. Тил кат

1 - эреже (аныктама)

Тил кат – иш кагаздарынын бир түрү. Башка кишиден, мекемеден ж. б. бир нерсе алгандыгын атайын күбөлөндүрүү үчүн жазылган кат **тил кат** деп аталат.

Тил катты жазганда төмөндөгүлөр көрсөтүлүүгө тийиш: тил катты жазган адамдын атасынын аты, өз аты-жөнү, буюм алган мекеменин так аталышы, аны берген кишинин атасынын аты, өз аты, кызматы, алган буюмдарынын аталышы (саны цифра менен да, сөз менен да жазылат), алган адамдын колу, датасы, айы, жылы.

Эгерде тил кат өтө маанилүү болсо, ал өзү иштеген мекеме же нотариус тарабынан күбөлөндүрүлөт.

Анын үлгүсүн төмөндөгүдөй жазууга болот.

Тил кат

Мен, Жайыл районунун Сары-Булак айылынын тургуну Дегенбаев Мухамед, Панфилов районундагы Чалдовар айылынын тургуну Атага-раев Орунбек Жээнбековичтен 15 000 (он беш) миң сом карыз алдым. Аны үч айдын ичинде төлөп берем. Карыз алгандыгым үчүн эки тараптын макулдашуусу боюнча кошумча акы (пайыз) төлөймүн (төлөбөймүн).

2016-жылдын 18-ноябры

(колу)

Дегенбаев М.

Нотариустун аты-жөнү, колу, датасы, мөөрү

2 - эреже (аныктама)

Тил кат да түзүлүшү жагынан **жөнөкөй** жана **татаал** болот. Жогорку үлгү – тил каттын жөнөкөй түрүнө, төмөнкү үлгү тил каттын татаал түрүнө жатат.

Тил кат

Мен, Кемин районундагы Кара-Суу орто мектебинин VI классынын класс жетекчиси Кыдырбаева Мира, ушул эле мектептин чарба иштеринин башчысы Абылов Мусадан класстык бөлмөнү жабдуу үчүн 8 (сегиз) стол, 15 (он беш) олтургуч, 25 (жыйырма беш) метр кызыл материал. 3 (үч) метр жерге төшөөчү килемче алдым. Себепсиз жоготсом, өз наркын төлөп берем.

Датасы: күнү, айы, жылы

(колу)

Кыдырбаева М.

* 105. Окуучуларды машыктыруу жана көнүктүрүү көнүгүүсү. I. 1) Жогорку тил каттын үлгүсүнө салып, өз алдынча тил катты жазгыла. 2) Аны жазуунун схемасын оозеки айтып бергиле. 3) Тил кат эмне үчүн расмий эмес иш кагаздарынын түрүнө кирерин далилдегиле. II. Төмөнкү тексттеги боштуктардын ордун толуктап жазгыла.

Тил кат

Мен, ..., райондук китепкана... китепканачы... Ж. Акбаралиева... убактылуу пайдалануу үчүн теледиск... (2 даана) алгандыгым ... тил кат беремин.

05.11.17

(колу)

...

Тил каттын текст сыяктуу башталышы, өнүгүшү (татаалданышы) жана аякталышы (бүтүшү) болот.

106. Алган билимди текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Жогорку көрсөтүлгөн эки тил каттын үлгүсүн окуп чыгып, анын түзүлүшү боюнча кандай тил кат экенин аныктагыла. 2) Тил каттын качан, кайсы убакта жазыларын түшүндүргүлө. 3) Тил каттын кандай сүйлөмдөр менен башталып, кантип өнүккөндүгүн (татаалдангандыгын) жана кандай сүйлөмдөр менен бүткөнүн айтып бергиле.

20-§. Ишеним кат

1 - э р е ж е (аныктама)

Ишеним кат – адамдын колу бошобой, зарыл иши болгондуктан, же убактысынын жоктугунан, же башка себептерге байланыштуу айлык акысын, же болбосо, өзүнө тиешелүү болгон башка нерсени (буюмду) алуу үчүн башка бирөөгө ишеним көрсөтүлүп, адамдын өз колу коюлган кат.

Ишеним катта төмөндөгүлөр чагылдырылат: ишеним кат берүүчү адамдын атасынын аты, өз аты-жөнү, аткарган кызматы, жашаган жери, дареги, эмне алуу керектиги, суммасы (саны), паспорт номери, качан, ким тарабынан берилгендиги, кайда, кайсы дарекке катталгандыгы, ишеним катты берген датасы, айы, жылы, өзүнүн аты-жөнү, колу, ишеним катты күбөлөндүрүүчү адамдын кызматы, аты-жөнү, күбөлөндүргөн убагы, айы, жылы, колу, мөөрү.

Буга төмөндөгүдөй үлгүнү көрсөтүүгө болот.

Ишеним кат

Мен, Ат-Башы районундагы Кара-Суу орто мектебинин мугалими Асанакунов Эмилбек, райондук билим берүү борборунун башкы эсеп-кысап бөлүмүнөн май айы үчүн 10 000 (он миң) сом айлык акымды ушул эле мектептин мугалими Кыдыршаев Узактын алышына ишеним көрсөтөм. Дареги: Кара-Суу айылы, паспорт AN 1421303, Ат-Башы райондук мамлекеттик каттоо кызматы тарабынан 2016-жылдын 19-ноябрында берилген.

2017-жылдын 25-январы

(колу)

Шертаев Ү.

Асанакунов Эмилбектин бул ишеним катын күбөлөндүрөм.

Мектептин директору

2015-жылдын 25-январы

(колу)

Бердикулов А.

(мөөрү)

2 - э р е ж е (аныктама)

Ишеним кат жеке адам тарабынан да, мекеме тарабынан да берилет. Мекеме тарабынан берилген ишеним каттын сол жак бурчуна мекеменин штампы басылып, датасы, айы, жылы, номери коюлат.

Ишеним кат

Мекеменин штампы

18.09.17

Бул ишеним кат Терек-Суу орто мектебинин чарба иштери боюнча директордун орун басары Асанов Акматалыга берилет, себеби бул адам райондук билим берүү борборунан мектепке бөлүнгөн 15 (он беш) жуп лыжа, 20 (жыйырма) жуп коньки, 10 (он) жуп мээлей алат. Паспорту AN 1452502, Кочкор райондук мамлекеттик каттоо кызматы тарабынан 2016-жылдын 14-мартында берилген.

Ишеним кат 2017-жылдын 17-декабрына чейин жарактуу.

Мектептин директору

(колу)

Рыскелдиева А.

2017-жылдын 18-сентябры

(мөөрү)

3 - э р е ж е (аныктама)

Ишеним кат жарактуулук мөөнөтүнө карай жөнөкөй жана өзгөчө ишеним кат болуп бөлүнөт.

Жөнөкөй ишеним кат бир гана ишти ишке ашыруу милдетин аткарат.

Өзгөчө ишеним каттар документ жүргүзүүдө колдонулат.

107. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Жогорку ишеним каттын үлгүлөрүн окуп чыгып, ага кандай талаптар коюларын айтып бергиле. 2) Иш кагаздарынын түрлөрүн санагыла. 3) Иш кагаздарынын стили менен көркөм стилдин айырмачылыгын түшүндүргүлө.

* 108. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Жогорку үлгүгө салып, ар бириңер ишеним кат жазгыла. 2) Кандай башталып, кандай өнүккөнүн, кандай аяктаганын айтып бергиле. 3) Жөнөкөй жана татаал ишеним катка мисалды келтиргиле. Алардын айырмасы эмнеде?

21-§. Дарек

1 - э р е ж е

Дарек (адрес) – почта аркылуу кат-кабар, буюм-тайым, акча жөнөтүүдө жазуу жүзүндө берилүүчү расмий эмес иш кагаздарынын бири. Аларды жөнөтүүдө тийиштүү жайга, мекемеге (каерге), аны алуучунун аты-жөнү (кимге) жана жөнөтүүчүнүн маалыматы (аты-жөнү, жөнөтүлгөн дареги) көрсөтүлөт.

Жиберүүчү даректин үстүңкү бөлүгүнө маалымат жибериле турган аталыштары жана жашаган үйүнүн номуру толугу менен жазылат. Иш кагаздын бул түрү өз учурунда, алуучунун өзүнө айныксыз тийиши үчүн так жана ачык жазылышы керек. Эгерде ал так жазылбаса, алуучуга өз учурунда тийбей калышы мүмкүн. Ар бир почта бөлүмүнүн өзүнө тиешелүү индекси болот. М и с а л ы, Бишкек – 41, Ош – 12 ж. б.

Даректи жазуунун үлгүлөрү төмөндөгүдөй:

Каерге	Бишкек шаары, 20 «Аламүдүн» кичи району С. Орозбак көчөсү, 12-үй, 34-батир
Кимге	Ажымүдүнов Талгатка
<u>Байланыш бөлүмүнүн индекси жана жөнөтүүчүнүн дареги</u>	
720011	720022
Кабыл алуучу байланыш бөлүмүнүн индекси	Бишкек, 22, «Көк-Жар» кичи району, 34-үй, 50-батир Сатыбеков Азаматтан

Мекемеге жиберилген даректин үлгүсү:

Каерге	Кыргыз Республикасы Бишкек шаары, 25 «Эркиндик» гүлбагы, 34-үй
Кимге	Кыргыз Билим берүү академиясына
<u>Байланыш бөлүмүнүн индекси жана жөнөтүүчүнүн дареги</u>	
720015	720046
Кабыл алуучу байланыш бөлүмүнүн индекси	Талас облусу, Талас шаары Ч. Түлөбердиев көчөсү, 5-үй Шаардык билим берүү борборунан

Каттардан башка почта аркылуу посылка ж. б. жөнөтүлсө, алуучунун индекси менен башталып жазылат:

720003	Ош шаары, 1 И. Раззаков көчөсү, 42-үй, 20-батир Султанов Нурисламга
720014	Ысык-Көл облусу, Каракол шаары, С. Каралаев көчөсү, 27-үй Өмүралиева Элмирадан

109. Алган билимди алгачкы жолу бекемдөө көнүгүүсү. 1) Досуңарга кат жазгыла. 2) Ага өзүңөрдүн дарегинерди бергиле.

110. Машыгуу мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Ата-энеңердин атынан окуган мектебиңерге кат жөнөткүлө. 2) Анын жазылышын айтып бергиле.

111. Дарек боюнча жакындарыңарга жиберилүүчү посылканын дарегин кантип толтурууну өз алдыңарча жазып үйрөнгүлө.

22-§. Телеграмма

Э р е ж е

Телеграмма – ар түрдүү кабарларды телеграф аркылуу берүүнүн формасы. Кызматка, күнүмдүк турмушка байланыштуу ар кандай кабарларды өз убагында бере албай калган учурда, ал кабарды тез жеткирүү максатында телеграфты пайдаланышат.

Телеграфтык кабар берүү ар түрдүү шаарлар арасында же алыскы аралыкта жайгашкан мекемелер, ошондой эле жарандар ортосунда ишке ашырылат. Ал башка иш кагаздарынан айырмаланып, өтө кыска баяндалат жана тез жетет.

Телеграмма жазууда төмөнкү учурларды эске алуу керек:

1. Текст кыска жана маалымат жагынан жыш болот.
2. Жалаң сүйлөм көп колдонулат.
3. Үтүр, чекиттен башка тыныш белгилери дээрлик пайдаланылбайт.
4. Телеграмманын текстинин саптары ташымалданбайт.
5. Телеграмманын тексти абзацсыз жазылат.
6. Текстти жазууда үтүр «ҮТҮР», чекит «ЧКТ» деп белгиленет.

Мисалы,

ТЕЛЕГРАММА

БИШКЕК ШААРЫ ТОКТОГУЛ КӨЧӨСҮ 91/140 Н. КУРМАНАЛИЕВА-
ГА ЧКТ 16-ОКТЯБРДА МОСКВА-БИШКЕК КАТТАМЫ МЕНЕН СААТ
04:00 УЧУП КЕЛЕМ ЧКТ ТОСУП АЛГЫЛА ЧКТ

НУРЛАН

Москва Ломоносов 75

112. Алган билимди алгачкы ирет бышыктоо көнүгүүсү. Жогорку үлгүнү жетекчиликке алып, өзүңөр туугандарыңарга телеграмма жазгыла.

113. Машыгуу көнүгүүсү. 1) Жупта жазылган телеграмманы талкуулагыла. 2) Телеграмманы жазуунун эрежесин сактагыла.

114. Алган билимди бекемдөө көнүгүүсү. Кыргызстандан чет мамлекеттердин биринде жашаган досуңарды туулган күнү менен куттуктап, телеграмма жазгыла.

23-§. Кептин стилдери боюнча машыгуу иштери

Кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар

- 1. Тексттин мүнөздүү белгилерине эмнелер кирет? Атап бергиле.
- 2. Кептин кандай түрлөрү бар? Санап бергиле.
3. Сүрөттөөнүн кандай мүнөздүү белгилерин билесиңер?
4. Күндөлүк турмушубузда кайсы стиль көбүрөөк колдонулат? Эмне үчүн?
5. Көркөм стилге таандык тил каражаттарына эмнелер кирет деп ойлойсуңар? Кыргыз акындарынын ырларынан көркөм окуп бергиле.
6. Расмий эмес иш кагаздарынын расмий иш кагаздарынан өзгөчөлүгү барбы? Далилдеп бергиле.

115. Өтүлгөн материалдарды бышыктоо көнүгүүсү. 1) Текстке ат койгула. 2) Анда берилген синтаксистик тил каражаттарын тапкыла.

Биз өз мамилебиз, жүрүм-турумубуз менен башкаларды иренжиткен жокпузбу?

Арийне, кээ бир кишини дайым көргүң келет. Ал эми сен эл арасына өзүңдүн аралашууң менен башкаларга жагымдуу жагдай жаратып, сени дагы көрсөк деген дегдөөнү эл демине сиңире алдыңбы!?

Көчөдө этияттык менен жүрүп, кийимдерди булгап алуудан сактангыла. Оозду ачып, ар нерсеге элеңдеп карай берүү жакшы сапаттардан эмес.

Кенебестик менен кадам шилтеп, адамдардын бутун басып кетүү же түртүп өтүү сыяктуу туура эмес аракеттер аркылуу башкаларга жолтоо

болбогула. Эгер эки адам сүйлөшүп турса, алардын ортосунан жарып өтүү тарбиясыздык болуп саналат. Адамдар өтүп турган жолдо сүйлөшүп туруу, өтүүчүлөргө жолтоо болуу туура эмес. Ошондуктан четирээк жакта туруп сүйлөшкүлө. Жолго түкүрүү, ыпылас нерселерди ыргытуу да – тарбиясыздыктын белгиси.

- Силер көчөдө өзүн алып жүрүү адебин ар дайым сактайсыңарбы?

116. Алган билимдин чындыгын текшерүү көнүгүүсү. 1) Каарманды сүрөттөөдө кандай сын-сыпаттык сөздөр колдонулган? 2) Ал сөздөр каарман тууралуу кабар береби?

Кызыл-Жардын боз талаасы. Кеч күз.

Төмөнкү мелмилдеген кара дарактан тоо жакты карай жылып келаткан көп караан чыкты.

Улам берилеп, дааналана берди. Атчандар...

Эң алдында, аралыкты окчун кармап, туу башы келе жатат. Жел канатына жайыла түшүп, толкун буралып, туу кандайдыр бир шаңдуу жана сүрдүү. Туу артында иреңи сур жаш мырза. Миңгени буурул жорго ыргактуу чайпалып, үстүндөгү мырзаны бир кылт эткиспейт, оюн бузбайт. Жаш мырза алтын менен сайма чөгөргөн кызыл кымкап кийген, бутунда көк булгаары өтүк, башында жарлыгы жок көк чалма. Бул – Насирдин бек.

117. Машыгуу көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Анда берилген морфологиялык тил каражаттарын аныктагыла.

Сентябрь айы жаңы эле жаңырса да, жалбырактар бир жерде чоктой кызара, бир жерде сары жибектей сүйкүм тартып, үлп эткен сыдырым жүрсө, шырт эте сабагынан үзүлөт. Кала берсе табияттын бекем өкүмүнө ириде баш ийген өрүк жалбырагы да саргайбай, мектептин алдындагы кара жолдон ары карай созулуп жаткан токой жапжашыл эле бойдон.

Коюу жалбырактарды көзөп өткөн жашыл нурга эркелеппи же кыш камылгасын тез көрүүнүн аракетин, айтор, кызгылт, шамдагай кумурскалар дарак боорунда каршы-терши чубашат. Түркүн тилде үн салган бейкут куштар кезегинде карс эте сынган куу бутактын добушунан селт эте уча качып, токой ичи сырдуу да, сүрдүү да.

118. Өтүлгөн материалдарды кайталоо көнүгүүсү. 1) Суроо түрүндө жөнөкөй план түзгүлө. 2) Планга жазуу түрүндө жооп бергиле.

Мекенибиздин борбору

Бишкек шаары – эгемендүү Кыргыз Республикасынын борбору. Улуу Жибек жолу ушул жерден өткөн. Ал XIX кылымда чеп болгон.

Жергиликтүү эл менен биргеликте алгачкы келген орус, украин, немис дыйкандары, дарыгерлери, соодагерлери аймакты жашылдандырууга, каналдарды курууга жардам беришкен. Ошол жылдары Кара-Жыгач багы, «Эркиндик», «Жаш гвардия» гүлбактары жайгашкан жерде ар түрдүү бак-дарактар тигилген.

Шаардын ар дайым таза жана жашыл болуп турушуна Ала-Арча, Аламүдүн суулары жана ошол капчыгайлардан келген тоонун абасы таасир этет. Бишкектин башкы аянты «Ала-Тоо» деп аталат. Ал жерде аскерлер мамлекеттик тууну кайтаруу үчүн ардактуу күзөттө турушат.

Кыргыз Республикасынын Эгемендүүлүк күнүндө жана Нооруз майрамында аскер парады өтүп, ар кандай элдик көңүл ачуулар уюштурулат. Борбордук аянттын жанында Улуттук тарых музейи, Кыргызстан элдер ассамблеясынын имараты, Өкмөт үйү жайгашкан.

Бишкек – маданияттын, илим-билимдин, өнөр жайдын борбору.

Тексттин планын түзүү

119. 1) Текстти окуп чыгып, жөнөкөй жана татаал план түзгүлө. 2) Пландын негизинде текстти оозеки айтып бергиле. 3) Жөнөкөй жана татаал пландын айырмачылыгы барбы?

Жакшылык менен Жамандык

Илгери-илгери Жакшылык аттуу канзаада жашаган экен. Ал аябай күчтүү, акылдуу, кайрымдуу болгондуктан, элдин баары аны жакшы көрүшчү. Ал эми кошуна шаарда Жамандык деген башка канзаада жашачу. Атына жараша ал каардуу, элин ойлобогон мерез жигит болуптур.

Жакшылыктын жасаган иштерин угуп, өзүнчө ичи тарый берет.

Бир күнү Жамандык өзүнүн күчтүү экенин далилдемекчи болуп, Жакшылык менен жарышууну чечет. Экөө кайсы тарапка эл көп барса, ошол жеңүүчү болот деп сүйлөшөт. Жамандыктын оюнда эл коркконунан мага келет деген ишеничи чоң экен. Бирок жыйынтыгы ал каалагандай болбоптур. Канчалык элди коркутуп, зекибесин, эл жакшылыгын аябаган Жакшылык канзаадага агыла берет.

Жакшылык ызаланган Жамандыкты көрүп, мындай дейт: «Сен элди коркутуп, сый көрбөйсүң! Андан көрө көңүлүңдү бөлүп, элге жакын болсоң, баары сага баш ийип, сени колдоп калышат». Ошондо өзүнүн кемчилигин түшүнгөн Жамандык Жакшылык досуна ыраазычылыгын билдириптир: «Туура айтасың, досум! Мен мурун туура эмес ойлогон экенмин. Көрсө, элге жакшылык кылып гана сый көрсөтөт экен. Сага ыраакмат!»

Эл арасында канзааданын Жамандык деген ысымы айтылбай, Жакшыбек аталып калыптыр. Ошондон бери Жакшылык менен Жакшыбек бир туугандай, бири-бирине эриш-аркак жашап калышкан экен. (Жом.)

120. 1) Текстке ат койгула. 2) План түзүп, ал боюнча баяндама жазгыла.

Мектепте сабактарынан тарашкан балдар дос жана достук жөнүндө сөз козгошуп, талашып-тартышып келе жатышты. Алардын ар кимиси өз оюн жактап, бирөө: «Менин досум эң жакшы. Менден жанын аябайт», – десе, экинчиси: «Менин досум үй тапшырмасын аткарбай калганымда мага түшүндүрүп, кеңеш бербей эле китептен көчүрө коюшумду сунуштайт», – деп чурулдашып, талашып жатышты. Балдардын талашы күчөгөндөн күчөдү.

Баятан бери алардын натыйжасыз талашына үн катпай келе жаткан Эшим:

– Койгулачы, балдар, досторуңарды канчалык мактасаңар да менин досума эч ким жетпейт экен, – деди. Балдар бир аз унчукпай калышты.

– Менин досум – баарыңардан жакшы, акылдуу, билимдүү жана эң кымбат.

– Айтсаң, Эшим, ал ким? – деп чурулдашты.

– Менин эң кымбат досум – китеп. Ал мага акыл-эс, билим берет. Эл үчүн иштөөнү, адамдарды кандай урматтоону, Мекенди сүйүүнү, дүйнөдөгү бардык жакшы, кызыктуу нерселерди үйрөтөт. Ошондуктан ал – менин эң жакын, эң мыкты досум! – деди.

Балдар Эшимдин сөзүнө макул болушкандай, баштарын ийкешти. («ЖЛ»)

Расмий эмес иш кагаздарын жазуу

* 121. Өтүлгөн материалдарды бышыктоо көнүгүүсү. Расмий эмес иш кагаздарын жазуунун үлгүлөрүнүн негизинде:

I. Түшүнүк кат (сабакка келбей калгандыгы, тартип бузгандыгы ж. б. тууралуу) жазгыла. Анда жазуу эрежелерин сактагыла.

II. Тил кат (баалуу буюм-тайым ж. б. алгандыгы тууралуу) жазгыла. Тил каттын качан, кайсы убакта жазыларын эсиңерге салгыла.

III. Ишеним катты (өзүнө тиешелүү бир нерсени алуу) жазгыла. Анын жазылышында кандай маалымдаректер колдонулат?

Байланыштуу кеп боюнча жазылуучу дил баяндардын темалары:

- жаратылыш көрүнүштөрү боюнча: «Күзгү талаа», «Тоодо», «Жайлоодогу көрүнүш»;

- турак жайды сүрөттөө боюнча: «Атамдын иш бөлмөсү», «Мектептин китепканасындагы окуу залы», «Спорт залы» ж. б.

ЛЕКСИКА, ФРАЗЕОЛОГИЯ, ЛЕКСИКОГРАФИЯ ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

Лексика гректин *lexis* – «лексис» – «сөз (айтуу)» деген сөзүнөн алынган. Ал ар бир тилдин сөздүк кору, тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысы деген түшүнүктү билдирет.

Лексикология (грек тилинен *lexicos* – «сөзгө тиешеси бар» жана *logos* – «окуу») – тилдин тарыхый өнүгүшүнүн негизинде анын сөздүк корунун калыптанышын жана байышын, өнүгүшүн изилдөөчү тил илиминин бир бөлүгү.

Фразеология (грекче *phrasis* – «туюнтма, кеп түрмөгү», *logos* – «сөз, илим, окуу») – курамы жана түзүлүшү жагынан туруктуу, бир гана маанилүү өзгөчө туюнтмаларды үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүгү.

24-§. Кыргыз тилинин сөздүк кору

1 - э р е ж е (аныктама)

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн бардыгы биригип келип, **сөз курамын** түзөт. Ал бир калыпта турбастан, ар дайым өнүгүү, өзгөрүү аба-лында болот. Сөз курамына:

1. Жаңы сөздөрдү түзүүгө уютку, негиз болгон **унгу** сөздөр: *тоо, таш, жер, суу, аба, көз, баш, киши, бала, Ай, Күн, жыл, аш, эт, нан, мал* ж. б.

2. Сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган **туунду** сөздөр: *баш – башчы – башкар – башкарма – баштык – башка – башмак – баштапкы; жаз – жазуу – жазгыч – жазма – жазуучу – жазуучулук.*

3. Сөздөрдүн айкалышы аркылуу жасалган **татаал** сөздөр: *баш бол, баш кат, баш тарт, баш ал, башма-баш, баш сөз, баш чабан, жол башчы, темир жол, өйдө-төмөн, ата-эне, Ата Мекен, бүгүн-эртең, КСДП* ж. б. кирет.

122. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган туунду сөздөрдү тапкыла. 2) Эмне үчүн аларды туунду сөздөр деп эсептедиңер? Далилдегиле.

Жоомарт Бөкөнбаев

Бишкек шаарынын «Эркиндик» гүлбагынын түштүк тарабында белгилүү акын, драматург, коомдук ишмер Жоомарт Бөкөнбаевдин

эстелиги турат. Жоомарт бүт өмүрүн, талантын эл-жерине, чыгармачылыкка арнаган мекенчил акын эле. Ал Токтогул, Эшмамбет, Коргоол төкмөлөр чыккан азыркы Токтогул районундагы Мазар-Сай айылында кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Атасынан эрте ажырап калган жаш Жоомарт турмуштун көп кыйынчылыктарын башынан өткөрөт. Ар кимдин коюн кайтарып, Арым жайлоосун нечен ирет аралаган. Көз жоосун алган кооз жайлоонун шылдырап аккан тунук булагы, асман тиреген зоокалары акындын шыгын эрте ойготкон.

Ал билим алууга талпынып, адегенде Арым мектебинен, андан соң Жалал-Абад, Көгарт жетим балдар интернатында, Ош педагогикалык техникумунда окуган. Кийин окуусун Фрунзе жана Москва шаарларында уланткан. Акын согуш талаасында болуп, алааматты өз көзү менен көргөн. Адам каны суудай агып, жер куйкалаган майдан акындын каңырыгын түтөткөн. Бирок ушундай апаатта жеңиш жаратып, алгалап баратышкан жоокерлердин майтарылгыс күчүнө, кетилбес эркине арнап, «Ажал менен Ар-намыс» аттуу поэмасын жазган. (БКАЭ)

2 - э р е ж е (аныктама)

Ар бир тилдин лексикасы илимдин, техниканын, маданияттын өнүгүшү менен бирге өнүгөт жана жаңы сөздөр менен толукталып, байып турат.

М и с а л ы, *космос, космонавт, космонавтика, спутник, корабль, аэронавтика, учкуч-космонавт, корабль-жандооч, орбита* ж. б. сөздөр 1957-жылдан кийин; *купон, коммерсант, приватташтыруу, акционер, референдум, концерн, фирма, грант, коррупция, корпорация, аукцион, пепси-кола, акционердик коом, бакалавр* ж. б. сөздөр 1990-жылдардан кийин кыргыз лексикасына кирди.

123. Жаңы алган билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, көчүрүп жазгыла. 2) Кара тамга менен терилген сөздөрдү уңгу, мүчөчө ажыраткыла.

Бразилия

XIII кылымдын башында Бразилия Португалиянын эзүүсүнөн бошоп, эркиндикке чыккан. **Өлкөнүн** аба ырайы жыл бою өтө жылуу болуп турат. Ал жердин абасы да өтө **нымдуу**. **Калкынын** көпчүлүгү Атлантика океанынын **жээктеринде** жашайт. Бул жерлерде чоң **шаарлар**, анын ичинде **Түштүк Америкадагы** эң кооз Рио-де-Жанейро шаары жана

ошондой эле чоң завод-фабрикалар бар. Дүйнө жүзүндө **керектелүүчү** кофенин көпчүлүк бөлүгү **Бразилияда** өстүрүлөт. (БКАЭ)

3 - э р е ж е (аныктама)

Кыргыз тилинин сөздүк кору төмөндөгүдөй жолдор менен байыйт.

1. Кыргыз тилинин ички булактары аркылуу, башкача айтканда, уңгу сөздөргө сөз мүчөлөрүнүн уланышы жана сөз маанилеринин кеңейиши аркылуу: *аш – ашчы – аштык – ашта; кат – катчы – катта, катташ; жол – жолдош – жолдошчулук; баш – башчы – башкарма – башкармалык – башкармалыктан.*

2. Башка тилдердеги сөздөрдү кабыл алуу аркылуу:

а) **орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден:** *республика, самолёт, класс, партия, кино, футбол, бокс, экран ж. б.*

б) **араб тилинен тажик, өзбек, уйгур, татар тилдери аркылуу кирген сөздөр менен:** *алиппе, арип, адабият; дүйнө, кабар, партия, ынтымак; аба, аспап, саясат ж. б.*

в) **монгол тилинен:** *күйөө, ага; кыргоол, жорго, сарымсак; Каракол (кара + монг. гол – суу), Сөөк (монг. сувук – сай) ж. б.*

г) **иран-фарсы тилинен:** *соода, баа, тараза; мөмө, данек; пахта, жүгөрү, пияз, сабиз ж. б.*

Ошондой эле орус тилинен сөзмө-сөз которуп алуу аркылуу да байыйт: *демократическая партия – демократиялык партия, учёный – окумуштуу, рабочий – жумушчу, ученик – окуучу, учитель – окутуучу, классный руководитель – класс жетекчи, совет – кеңеш, село – кыштак, специалист – адис, общество – коом, профессия – кесип, секретарь – катчы, статья – макала, гостиница – мейманкана, зарплата – айлык акы, государство – мамлекет ж. б.*

124. Алган билимдин бекемдигин текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Сөздүк кор кандай жолдор менен байый тургандыгын айтып бергиле. 3) Мүчөнүн уланышы менен жаңы мааниге ээ болгон сөздөрдү тапкыла.

Кызыл кар

Батыш Тянь-Шань боюнча туристтик жүрүшкө чыкканыбызга үчүнчү жума болду. Чаткал өрөөнүндөгү геологдордун айткандарынан биз Кара-Кулжа суусунун башында жана Кара-Буура ашуусунун белинде али кар бар экендигин билдик. Бийик бетке көтөрүлүп чыккандан кийин, ашуунун белине жеттик. Ага бар болгону жарым саат убактыбыз кетти. Ашуунун белин кызыл кар каптап жатыптыр. Тандангандай бир топко чейин карап турдук. Бирөө айтса, ишенбейт элек. Чыны менен ачык кызыл түстөгү кар күнгө чагылышып жатты. Жаратылыштын укмуштуудай таң каларлык көрүнүшүнө эч кимибиз жеткире түшүнө албадык.

Көрсө, кардын кызыл түстө болушу, балырдын суусу менен кошо бууланган эң майда бөлүкчөлөрү атмосферада кар же жамгыр аралашып жаап, аларды кызыл түскө айландырып жиберет экен.

* 125. Жекече иштөө көнүгүүсү. Уңгу түрүндөгү сөздөрдү таап, көчүрүп жазгыла.

Дос

Илгери-илгери бир бала болуптур. Ал чоңойгондо² эмне кылышым керек деп, ойлоп-ойлоп отуруп, бир жолго түшүп алып, кете берет. Жүрүп отуруп, курсагы ачып, токойго кез болот. Жолдун жээгиндеги апапак, татынакай боз үйдү көрөт. Бала ошол боз үйгө кирсе, эликтин чаарчыгы тосуп алып:

– Сени келет деп уккам, жаш бала. Тосуп алайын дедим эле, – деп жакшы кабыл алат да, даамдуу тамак-аш менен сыйлайт.

Эртеси дагы жолго чыгат. Жолдо кетип баратса, «тарс» эткен үндөн бир эликтин жыгылып калганын көрөт. Жанына барса, жанагы татынакай улак ары-бери секирип ойноп турат. Улагы энесин эмейин десе, сүт ордуна кан чыгат. Улагы боздоп-боздоп ыйлайт. Курсагы ачкан улагын эмизейин деп турганда, каргыш тийген мергенчи энесин атып таштаган экен.

Бала чаарчыктын ыйлаганын көрүп, аябай боору ооруйт да, өзү жол азык кылып алган сүтүн берет. Чаарчык абдан сүйүнүп, баланы алкайт. Ошентип, бала менен чаарчык дос болгон экен. (Жом.)

25-§. Диалектилик сөздөр

Жаңы теманы түшүндүрүү үчүн алынган сүйлөмдөр менен мисалдар:

1. *Эх, жаным, өлүп кетебизби. Элпек аке бар эмеспи, ошо бүтүрөр, байыс алалычы.* (Ч. А.)

2. *Кудай сактай гөр, кокус Ысмайылдын качып келгенин билип калып, кадик санап калышпасын.* (Ч. А.)

3. *Каймакка матырып, токоч жедик, бадыботко куйдуруп ынак кымыз ичтик.* (Т. С.)

4. *Чанакта тогуз түйүлгөн, чигиттин чери жазылат.*

Э р е ж е

Жалпы элдик тилдин белгилүү бир территорияга (аймакка) тараган өзгөчөлүктөрү бар сөздөр **диалекти** деп аталат. Диалектинин мүнөздүү бөтөнчөлүктөрү төмөнкүлөр:

- жалпы элдик тилге кеңири тарабайт;
- адабий тилде колдонулбайт;
- ошол жергиликтүү элдин тилинде, аймактарында гана сүйлөнө, колдонула берет;
- башка диалектилерге түшүнүксүз келет;
- диалектилер өзүнүн чөйрөсүндө, чегинде гана колдонулуп, андагы жашаган элдерге түшүнүктүү келет да, алардын байланыш-катнаш жасашы үчүн чоң кызмат аткарат.

Диалекти деген сөз гректин *dialektos* «диалектос» деген сөзүнөн алынып, «жергиликтүү тилдин бөтөнчөлүгү» деген маанини билдирет.

Бир диалектиде колдонулган сөздөр экинчи диалектиде колдонулбайт же экөөндө тең тыбыштык жагынан өзгөрүүлөргө учурап, колдонулушу мүмкүн.

Диалектилик сөздөргө төмөндөгүдөй мисалдарды келтирсек болот.

Диалектилерде	Адабий тилде
Ош диал.	
сыйыр	уй
келле	баш
путак	бутак
секин	аста, акырын
вакыт	убакыт
полот	болот
пул	акча, сом
допу	топу
Талас диал.	
байыс	эс алуу
келе жатыры	келе жатат
тыбыт (толто)	чөбөгө
моногу	мына бу (бул)
кадик	күмөн шектүү
Нарын диал.	
жергуй	терең аң, чуңкур
зампар	сары кар
көңкө	тандыр
ободо	шырдак
чөңкө	кружка

Ысык-Көл диал.

бадыбод	чоң чыны
баки	маки
довулгу	табылгы
мыяз	пияз
конок	жүгөрү
тооч	нан

Чүй диал.

дегене	чара
тобулгу	табылгы
деңгек	мамы
ракыш	алыс
самвал	замбил
апче	эже

126. Жаңы билим алууга алгачкы жолу киришүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, силерге түшүнүксүз болгон сөздөрдү тапкыла. 2) Алардын эмне үчүн диалектилик сөздөр экенин аныктагыла.

1. Тырмагы ийри кулаалы, Думбулдан артпай бу дагы. 2. Жами журт сени дос көрөт, Жамандык пейлиң таштасаң. 3. Кишиде давет бар болсо, эки бетин нур алат. (Б. А.) 4. Келерин келишти да, Акбара менен Ташчайнар топко кошулбай бөлөк жүрүп жатыры. 5. Карыса сакал куш болот, Муз эресе, суш болот. 6. Көк өзөн боюнда адам байырлаган жалгыз дарак – ушул шаа тыт.

127. Алган билимди текшерүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сөздөр силердин кебинерде кандай аталарын айтып бергиле. 2) Бир эле буюмдун, заттын, жаныбарлардын аттары эки башка айтылып жатканын далилдегиле. 3) Диалекти жөнүндө түшүнүк бергиле.

Чака, кур, колгап, кулун, торпок, комуз, маки, эт, нан, кесе, чыны, чоң чыны, жоолук, жарма, уй.

128. Изденүү көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. 2) Андан диалектилик сөздөрдү тапкыла. 3) Алардын кандай мааниде колдонулгандыгын айтып бергиле.

1. Эки илебиң кызыл гүл, ачылгандай, Мөлмөлүм. (Б. А.) Он эки кыз 1-класстын астанасын кошо аттап, үчөөбүз калдык. (К. Боб.) 2. Ыйлаба, үкөм, ыйлаба, ыйлап жанды кыйнаба. 3. Алтын, күмүш, тиллам бар, аны каткан бир жер бар. 4. Алматыдан аттанып, орус келе жатыры. Кыска чөптүн баарысын, коруп келе жатыры. (Кал.) 5. Көпкө берген дасторкон, шилеңи сонун кыргыздын. 6. Бул окуя менин жадымда жок. 7. Ээ, Танабай, Танабай! Бул турмуштан бир сабак үйрөнбөгөн аңгүдүк байкушум! Эчтеме билбейсиң, эчтемени байкабайсың... (Ч. А.)

* 129. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. Жупта иштөө. 1) Окуп чыгып, кара тамга менен басылган сөздөрдүн кайсы диалектиге (түндүк, түштүк) таандык экенин таблица түрүндө жазгыла. 2) Адабий тилде кандай айтылат? 3) Кыргыз адабий тили кандай диалектилердин негизинде түзүлгөн?

1. Ымдап сүйлөп **ынтылып**, Дудуктун чери жазылат. 2. Кызарып бышса **гиластай**, Алчанын чери жазылат. 3. **Шырмандай** жапсаң дандырга, Нандын чери жазылат. (Б. А.) 4. **Бадыботторго** мелт-калт кымыз куюлуп, улуулата³ сунулду. Балдарга **чөңкөлөргө** куюлду. 5. Атка саман салганда, **сагаалаган торпогум**. (Т. М.) 6. Отургандар аны **жамы** сүрөштү. 7. Башалай жайлап, жаз болсо, мал багып келсем дейт эдем. Саратан жемин үзбөстөн, ат багып минсем дейт эдем. (М. Н.)

Үлгү:

Диалектилерде	Адабий тилде

26-§. Кесиптик сөздөр

Эреже

Кандайдыр бир өндүрүштүн, чарбачылыктын тигил же бул тармагында иштеген адамдар тарабынан ошол өнөрчүлүктө колдонулган сөздөрдүн тобу **кесиптик лексика** деп аталат.

Алар күндөлүк турмушта анчалык кеңири колдонулбайт. Кесиптик лексика адабий тилдин лексикасына кирет.

Мисалы,

1. **Килемге байланыштуу:** *көк килем, түк килем, ай көчөт килем, табак көчөт килем* ж. б.

2. **Килем согууга байланыштуу:** *такта жыгач, күзүк жыгач, ача жыгач, чалыш токмок, аяк баш жыгач* ж. б.

3. **Оюуларга байланыштуу:** *ыскыт, жээк, жөрмөмө, терс кайык, чычкан изи, ит таман, комуз тил, токол мүйүз, чөмүч баш* ж. б.

4. **Балыкчылыкка байланыштуу:** *дегээ, тор, кайырмак, кадоо, ак чабак, ит чабак, көк чаар, чортон, алабуга, сазан* ж. б.

5. **Өтүкчүлүккө байланыштуу:** *таш таман, апкыт, така, конч, ызгыт, кежиге* ж. б.

6. **Аңчылыкка, мергенчиликке байланыштуу:** *капкан, мылтык, тузак, карасанчы, шыралга, айдакчы* ж. б.

Булардан башка мугалимдик, дарыгерлик, жумушчулук, жазуучулук, сүрөтчүлүк, мал чарбачылык ж. б. кесиптерге байланыштуу сөздөр кирет.

130. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. Мисалдарды окуп чыгып, кайсы кесипке байланыштуу экендигин аныктагыла.

1. Маласы чычырканактан, тикени колду канаткан.
2. Бүркүттүн биринчи түлөгүн бозум, экинчи түлөгүн таш түлөк, үчүнчүсүн кум түлөк, төртүнчүсүн ым түлөк, бешинчисин барчын дейт.
3. Өрмөк согууга арналган буюмдар булар: адыргы, кылыч, эриш, аркак, күзүк.
4. Пахта, пахта, ак пахта,
Боюн тосуп аптапка,
Суу жиберсе жайкалып,
Гозо байлайт ар шакта.

131. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Көчүрүп жазып, кесипчиликке байланыштуу сөздөрдү тапкыла. 2) Кайсы кесипке байланыштуу экенин аныктагыла. 3) Өзүңөр билген кесиптик сөздөргө оозеки мисалдарды келтиргиле. 4) Аларды катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө.

1. Ак шумкарын алды дейт, томогосун шыпырып, таманга кагып калды дейт. («Семетей») 2. Аккула деп, кепсенди арбын берген мол кылып, ал-кайратын зор кылып. (Т. М.) 3. Тапка кирсе Буудайык, колго конбойт дечү эле. Колго консо Буудайык, туурга турбайт дечү эле. Туурга консо Буудайык, үндөккө келбейт дечү эле. (М. К.)

132. Өтүлгөн материалдарды бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү мисалдарды окуп чыгып, кашаага алынган сөздөрдүн кайсы кесипке байланыштуу экендигин аныктагыла. 2) Кесиптик сөздөрдүн эрежелерин айтып бергиле. 3) Көрсөтүлгөн кесиптик сөздөргө мисалдарды ойлоп тапкыла.

Кесиптер	Кесиптик сөздөр
Балыкчылыкка байланыштуу:	
Пахтачылыкка байланыштуу:	
Мергенчиликке байланыштуу:	
Узчулукка байланыштуу:	
Дыйканчылыкка байланыштуу:	
Саяпкерликке байланыштуу:	

Колдонулуучу сөздөр: тор, кайырмак; калы килем, туш кийиз; гозо, гозо пая, чигит; кетмен, орок, соко, үрөн; тер алуу, таң ашыруу; шыралга, айдакчы.

27-§. Терминдер

1 - э р е ж е (аныктама)

Белгилүү бир түшүнүктүн атын атоо үчүн алынган, көбүнчө бир мааниде колдонулган сөздөр жана сөз тизмеги **термин** деп аталат. Терминге төмөндөгүдөй сөздөр кирет:

1. **Курулуш иштерине байланыштуу:** дубал, терезе, такта, уста, чатыр, шып, мык, устун, туш кагаз, цемент ж. б.

2. **Мал чарбасына байланыштуу:** музоо, торпок, кулун, тай, ку-нан, бээ, тайлак, инген, атан, козу, улак, ирик ж. б.

3. **Коомдук-саясий терминдер:** жумушчу, демократ, гезит, рес-публика, мамлекет, борбор, Улуу Ата Мекендик согуш, шайлоо, айыл чарба, мал чарба, илимпоз, кызматкер, илимдер академиясы, саясатчы, айыл-кыштак, коом, Жогорку Кеңеш, Апрель революция-сы, Эл аралык аялдар күнү ж. б.

4. **Тил илимине байланыштуу терминдер:** тыбыш, тамга, кашаа, чекит, сызыкча, кош чекит, ээ, баяндооч, сөз түркүмү, сөз, мүчө, уңгу, жөндөмө, аныктооч, сүйлөм, жөнөкөй сүйлөм, татаал сүйлөм, жай сүйлөм, суроолуу сүйлөм, атооч, илик, барыш, тактооч ж. б.

5. **Өнөр жайга байланыштуу терминдер:** текстиль, ийрүү, чыйра-туу, токуу ж. б.

6. **Адабият таануу илимине байланыштуу терминдер:** роман, поэзия, ыр, эпос, тамсил, макал, чыгарма, табышмак, драма, комедия ж. б.

7. **Математика илимине байланыштуу терминдер:** теңдеме, алуу, кошуу, бөлүү, көбөйтүү, кемитүү, ондук, жүздүк, тийинди ж. б.

133. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сөздөрдү окуп чыгып, терминдердин кайсы илимдерге таандык экенин кластер түрүндө жазгыла. 2) Терминдер менен кесиптик сөздөрдүн айырмасы барбы?

1. Ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч, фонетика, морфология, син-таксис, орфография, сөз, мүчө, уңгу.

2. Алуу, кошуу, көбөйтүү, бөлүү, кемитүү, бирдик, ондук, үч бурч-тук, барабар, тик сызык, узун сызык.

3. Түндүк, түштүк, батыш, чыгыш, түздүк, ойдуң, кысык, деңиз, чөл, көл.

134. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. I. Төмөнкү терминдерди катышты-рып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Татаал сүйлөм, жөндөмө, учкуч-космонавт, кунап, баа, уста, боёк, макал, табышмак, теңдеме, сызгыч.

II. Медициналык жана дене тарбиялык (спорттук) терминдерге байланыштуу сөздөрдү таап жазгыла. Аларды катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө. Терминдер кандай жолдор менен жасалгандыгын далилдегиле.

Терминдердин пайда болушуна **эки булак** негиз болду. Анын **бири** – кыргыз тилиндеги төл сөздөр (ээ, сөз, басым, сызыкча, кошуу, алуу, бөлүү ж. б.), **экинчиси** – орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөр.

Орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынган терминдерге төмөнкүлөрдү кошууга болот: *фонетика, морфология, синтаксис, орфография, пунктуация, лексика, орфоэпия, этнография, философия, лексикология, лингвистика, грамматика, педагогика, дидактика, филология ж. б.*

Терминдерге такталган, бир маанилүү сөздөр кирсе, термин эмес сөздөргө көп мааниде колдонула бере турган сөздөр кирет.

* 135. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, терминдерди тапкыла. 2) Кыргыздын төл сөздөрүнөн жасалган же орус тили аркылуу кабыл алынган терминдерге мисалдарды келтиргиле.

Декорация

Театр сахнасына тартылган көшөгө ачылганда силерге гүлдөр, бак-дарак, кичинекей үй, алыстан мунарыктаган тоо чокулары, көпкөк асман, каалгыган булуттар көрүнөт. Албетте, бул чындык эмес, болгону – декорация. Сахнанын түпкүрүндөгү одуракай кендир кездемеге май боёк менен тартылган зор сүрөттөр декорация деп аталат. Сахнада тепкичи, эшик-терезеси, балкондору бар чыныгы эле үй курулушу да мүмкүн. Бул – архитектуралык декорация же болбосо, жасалга деп аталат. (БКАЭ)

136. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Төмөнкү терминдерди окуп чыккыла. 2) Семантикалык (лексикалык), морфологиялык, синтаксистик жол менен жасалган терминдерди таап, таблица түрүндө жазгыла.

I. Ээ, мүчө, уңгу, басым, баяндооч, ташымал, сөз жасоочу мүчө, сөз өзгөртүүчү мүчө, жөнөкөй сөз, кызматчы сөз, дарбазачы, устачылык, ууз, айран, сүт, бал кымыз.

28-§. Эскирген сөздөр

137. Өз алдынча билим алуу көнүгүүлөрү. 1) Төмөнкү ырды окуп чыккыла. 2) Кара тамга менен терилген сөздөрдүн азыр колдонулбай калган себебин түшүндүргүлө. 3) Эмне үчүн алар эскирген сөз экенин далилдегиле.

Сапардан баш тартканды,
Төбөсү ачык көк урсун!
Акбарандын огу урсун!
Ак милтенин чогу урсун!

Айбалтанын мизи урсун!
Сыр найзанын учу урсун! («Манас»)

138. 1) Төмөнкү ырдан эскирген, азыр тилибизде колдонулбай калган сөздөрдү гана көчүрүп жазгыла. 2) Эскирген сөздөр жөнүндө түшүнүк бергиле.

Он башылар ороктоп,
Найзалары короктоп.
Адамдын башы кагышып,
Чоң дүмпүлдөк добулбас,
Чогоол бала Семетей,
Дүң дегизе урду эле. (С. К.)

139. Жекече иштөө көнүгүүлөрү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, эскирген сөздөрдү тапкыла. 2) Эмне үчүн эскирип, колдонуудан чыгып калган себепин түшүндүргүлө.

1. Падыша колонизаторлору кыргыз жерине кожоюн болгондон кийин болуш, ыстарчын, элүү башы, он башы деген ар түрдүү чиндер көбөйдү. Манаптар болуштук талашышты. (Ж. Б.) 2. Бай-манаптардын⁶ жана жасоолдордун элге көрсөткөн кордуктарын Токтогул өз көзү менен көрдү. (Ж. Б.) 3. Дарбаза ачылганда Манастын ак олпогу, ак бараңы, булдурсуну, сыр найзасы, калканы, сооту, туулгасы, чарайнасы көрүндү.

1 - э р е ж е (аныктама)

Мурда эл арасында кеңири колдонулуп, кийин эскирип, колдонуудан чыгып калган сөздөр **эскирген сөздөр** деп аталат. Эскирген сөздөргө төмөнкүдөй сөздөр кирет: *соот, туулга, түпөк, кайгуул, саадак, болуш, ыстарчын, ханзаада, хан, желдет, мударис ж. б.*

140. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. Берилген эскирген сөздөрдү катыштырып, сөздөн сөз курагыла.

Б	У	Л	Д	У	Р	С	У	Н
---	---	---	---	---	---	---	---	---

К	Ы	Р	К	Ч	О	Р	О
---	---	---	---	---	---	---	---

2 - э р е ж е (аныктама)

Эскирген сөздөр **тарыхый сөздөр** жана **архаизмдер** болуп экиге бөлүнөт. Белгилүү бир тарыхый доорго тиешелүү, кийин колдонуудан чыгып калган, бирок элдик оозеки чыгармаларда, көркөм адабияттарда, жазма эстеликтерде колдонулган сөздөр **тарыхый сөздөр** деп аталат.

Мисалы, *болуш* (Россия мезгилиндеги бир административдик бөлүнүштү башкарган адам), *алман* (элден алынуучу салык), *датка*, *кырк чоро*, *миң башы*, *бек*, *таажы*, *сарбаз* (кокондук атчан аскер, кол), *бий*, *зекет* ж. б.

3 - эреже (аныктама)

Архаизм гректин «архайас» (эски, байыркы) деген сөзүнөн алынган. Азыр колдонулбаган, колдонуудан чыгып калган эски сөздөр **архаизм** деп аталат. Ага: *уруят* (эркиндик), *от араба* (поезд), *жалчы* (пролетариат), *кырааткана* (китепкана), *коммуна*, *артель*, *бирикме чарба* (колхоз) сыяктуу ж. б. сөздөрдү көрсөтүүгө болот.

4 - эреже (аныктама)

Архаизмдер тарыхый сөздөрдөн айырмаланып, күнүмдүк кеңибизде кеңири колдонулат. Архаизмдер элдин эсинен биротоло чыгып, анын ордуна азыркы лексикадагы синоним сөздөр гана колдонулуп калган. Архаизм сөздөр аркылуу туюнтулган нерселер, түшүнүктөр мурдагы колдонуудан да, кийинки колдонуудан да жок болуп кетпей, жашай берет. Алардын маанилери гана өзгөрөт. Мисалы, *Айланайын кеңеш өкмөтү*, *коммуна партиясы кош айдоочу машине жибериптир*. (Ш. Б.) Совет – кеңеш; мунай – күйүүчү май (нефть); эсеп – отчёт; дилде, сака, утуш кагазы; кемитет – комитет, меш – печь ж. б.

Эскирген сөздөргө төмөнкүлөрдү кошууга болот.

Турмуш-тиричиликке байланыштуу: *кементай*, *добулбас*, *нөкөрү маасы*, *кептакыя*, *чачучтук*, *бешмант*.

Административдик түшүнүктөргө байланыштуу: *хан*, *болуш*, *увазир*, *шах*, *датка*, *ыстарчын*, *эмир*, *жасоол*, *болуш*, *он башы*.

Согуш иштерине байланыштуу: *кырк чоро*, *айбалта*, *акбараң*, *булдурсун*, *калкан*, *соот*, *чарайна*, *найза* ж. б.

141. Түшүндүрмөлүү көнүгүү. Архаизм сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү түзүп, коллективдүү талкуулагыла.

* 142. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, төмөнкү эскирген сөздөрдүн маанилерин түшүнгүлө. 2) Эмне үчүн эскирген сөздөр тарыхый жана архаизм сөздөр болуп экиге бөлүнөрүн аныктагыла.

Акбараң (ак келте, көк келте, очогор, койчагыр, жазайыл) – эски мылтыктын түрлөрү.

Айбалта – миздүү, сабы узун, болоттон жасалган курал.

Сыр найза – сабы узун, башында учтуу темири бар найза.

Добулбас – урушта урулуучу барабан.

Он башы (элүү башы, жүз башы) – он, элүү, жүз жоокерлерди башкаруучулар.

Суп чапан – кымбат баалуу ак кездемеден жасалган сырт кийим.

Аалым – билимдүү, окумуштуу.

Жасоолдор – бай-манаптардын жигиттери.

Ак олпок – Манас баатырдын сырткы кийимдеринин бири.

Калкан – найзадан, кылычтан, күрсүдөн сактануу үчүн темирден жасалган калканыч.

Соот – чынжыр сыяктанып, бири-бирине илмектештирилип жасалган темир тор түрүндөгү жоо кийими.

Туулга – темирден жасалган баш кийим.

Чарайна – төшкө тагынуу үчүн жасалган темир такта.

Саадак – жаанын жебесин салуучу атайын баштыкча.

Бий – эл башкаруучулардын өкүлү.

Датка – Кокон хандыгынын жер-жерлердеги бийлик өкүлдөрү.

143. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Тарыхый сөздөрдү тапкыла. 2) Аларды көчүрүп жазып, эмне үчүн тарыхый сөз экендигин далилдегиле. 3) Тарыхый сөз менен архаизмдердин айырмачылыктарын Венндин диаграммасы аркылуу көрсөткүлө.

I. Көлүктүн бели ийилип,
Көпкөк темир кийинип,
Соот, чарайна, кыягы,
Жоодон чыкпас сыягы,
Бет алып бээжин элине,
Белдемчи тартып белине,
Калкан жаап башына,
Камдап алып жарагын,
Кан Сыргак келди кашына («М»).

II. Манас баатыр ак күбө тонду кийип, ыраакты жакын ылгабас, огу ажал саадагын асынып, темирин сегиз кырдаган, он эки түрлүү сырдаган сыр найзаны карыга салып, айбалтаны белине кыстарып, сабын темир саптаган күрсүнү ээрдин кашына илип, майданга камданып турду. (К. Ж.) Каныкей атайын Кошой карыяга арнап, анын батасын алуу үчүн айлап-жылдаган эмгек менен кандагай тигет.

29-§. Жаңы сөздөр (неологизмдер)

Мурун таптакыр колдонулбаган, бирок илимдин, техниканын, маданияттын ж. б. өнүгүшүнө байланыштуу сөздүк курамга кирген жаңы сөздөр же жаңы сөз айкашы **неологизмдер** деп аталат. Неологизм гректин *нео* (жаңы) жана *логос* (илим) деген сөзүнөн алынган. Бизче «жаңыдан пайда болгон сөздөр» деген түшүнүктү билдирет.

Жаңы сөздөргө төмөнкүлөрдү кошууга болот:

1. **Илимге байланыштуу:** *фонетика, морфология, синтаксис, зоология, алгебра, философия, экономика, география, ботаника,*

математика, тил илими, космос, корабль, учкуч-космонавт, астронавтика, бакалавр, магистратура, ординатура ж. б.

2. Мекемелерге, окуу жайларына, ишканага байланыштуу: дипломат, кафедра, декан, университет, институт, фабрика, завод, гимназия, лицей, колледж, референдум, концерн, фирма, департамент ж. б.

3. Коомдук-саясий турмушка байланыштуу: КСДП, РФ, акимиат, спикер, спонсор, парламент, альтернатива, журнал, фермер, бизнесмен, коммерсант, банкрот, банкир ж. б.

4. Өнөр жайга, айыл чарбасына байланыштуу: машина, автобус, троллейбус, трактор, бухгалтер, цех, магазин, универмаг, костюм, пальто, плащ, агрофирма ж. б.

5. Аскер ишине байланыштуу: танк, капитан, генерал, майор, мина, миномёт, автомат, артиллерия, бомба, рота, дивизия, батальон ж. б.

6. Кесипке байланыштуу: машинист, комбайнер, педагог, хирург, мастер, учкуч, шофёр, таксист ж. б.

7. Жаңы маалыматтык технологиялар боюнча терминдер: скайл, ватсап, модем, слайд-шоу, дүйнөлүк интернет желеси ж. б.

144. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. 2) Мурда кыргыздын төл сөздөрүндө колдонулбаган жаңы сөздөрдү тапкыла. 3) Эмне үчүн алар неологизмдер деп аталат?

1. 2017-жылы 24-ноябрда Кыргыз Республикасынын Президенти болуп, С. Ш. Жээнбеков шайланды. 2. Премьер-министрдин сапары Россия Федерациясында кызматташуу келишимине кол коюу менен ийгиликтүү аяктады. 3. Ал университетте кафедра башчысы болуп, философиядан лекция окуп, академияда иштеп, ар кандай коомдук иштерге катышып турган. 4. «Шоро» компаниясынын чоң энелерибиздин салттуу ыкмасын колдонуу менен даярдалган улуттук суусундуктары дарылык касиетке ээ.

2. Рысбаев Сулайман Казыбай уулу – педагогика илимдеринин доктору, профессор, көрүнүктүү балдар жазуучусу, КРдин Өкмөтүнүн балдар адабияты боюнча сыйлыгынын лауреаты.

* 145. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Жаңы сөздөр (неологизмдер) деп кандай сөздөрдү айтабыз? 2) Дептериңерге жооп жазып, мисалдарды келтиргиле. 3) Жазган эрежеңерди класста коллективдүү талкуулагыла. 4) 1990-жылдардан кийин пайда болгон жаңы сөздөрдү тапкыла. 5) Айрымдарын катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Э р е ж е (аныктама)

Кыргыз тилиндеги неологизмдер (жаңы сөздөр) эки булактын негизинде пайда болду. Анын бири – **ички** булак, экинчиси – **тышкы** булак.

1. Ички булак үч түрдүү жол менен пайда болот:

Биринчиси – **лексикалык** жол. Мурунку кыргыздын төл сөздөрүнүн жаңы мааниде колдонулушу аркылуу: *борбор, мүчө, тамга, муун, уңгу, ээ, өндүрүш, мелдеш, кабарчы, сынчы* ж. б.

Экинчиси – **морфологиялык** жол. Айрым мүчөлөрдүн жардамы менен жаңы сөздөр пайда болот:

-**чы**: *изилдөөчү, аткаруучу, тилчи, эсепчи* ж. б.

-**лык**: *ишмерлик, коомдук, партиялык* ж. б.

-**ча**: *тырмакча, жашылча* ж. б.

-**ым**: *басым, уюм, келишим* ж. б.

-**ма**: *кеңешме, башкарма, котормо, чыгарма* ж. б.

-**гыч**: *сунуш, өндүрүш, чыгыш, тыбыш* ж. б.

-**ыш**: *учкуч, сызгыч, өндүргүч* ж. б.

Үчүнчүсү – **синтаксистик** жол. Эки же андан көп сөздөрдүн бирге айтылып, жаңы маанини түшүндүрүү аркылуу: *өнөр жай, басма сөз, кызыл үй, сын атооч, орун басар, эмгек күн, кызыл аскер, эл аралык, айыл чарба, айыл кеңеши, билим берүү борбору, уюлдук телефон, интернет булактары* ж. б.

2. **Тышкы булак**. Буга орус тилинен, же ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынган, же кыргызчага которуу менен пайда болгон жаңы сөздөр кирет.

Мисалы, гезит, журнал, машина, самолёт, радио, телевизор, космос, ракета, космонавт, кино, театр, коммерсант, акционердик коом, купон, коррупция, салык инспекциясы, кредит, Жогорку Кеңеш, фирма, фонд, вице-премьер, премьер-министр ж. б.

Тышкы булак аркылуу кирген жаңы сөздөр бара-бара активдүү колдонулган сөз катмарына айланды.

Мисалы, комбайн, бригадир, самоор, автомат, эстрада, футбол, хоккей, турнир, олимпиада ж. б.

146. Алган билимдин чындыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, жаңы сөздөрдү тапкыла. 2) Алар кайсы жол менен пайда болгондугун түшүндүргүлө. 3) Эмне үчүн алар жаңы сөздөр экенин далилдегиле. 4) Текстке ат койгула.

Сабак бүтүп, мектептен келе жатканыңда алдыңдан улгайган киши жолукту. Сен жолдун четине ыктап, ага жол берүүгө тийишсиң. Сабактан колуң бошой калганда, маркеттен нан, сүт, йогурт алып келип, ата-энеңе жардам бересиң.

Автобуста же троллейбуста келе жатканда өзүңдөн улуу адамдар түшсө, тура калып орун бошотосуң. Улуу кишилерге дайыма «сиз» деп кайрыласың. Ал эми өзүңдүн курбу-курдаштарың менен саякатка чыгууга, же болбосо волейбол, теннис ойноого, дзюдо, каратэ, айкидо менен машыгууга макулдашкандан кийин, спортзалына өз убагыңда келесиң.

Чөнтөк телефонду убагында гана колдонуп, бош убактыңды пайдалуу иштерге жумшайсың. Мындай баланы ата-энеси, эже-агалары, курбу-курдаштары адептүү бала деп макташат. (*«Балдар энциклопедиясынан»*)

- Балдар, адептүү болуш үчүн дагы эмне кылыш керек деп ойлойсуңар?

147. Алган билимди бышыктоо, бекемдөө көнүгүүсү. 1) Тексттен орус тилинен кабыл алынган жаңы сөздөрдү тапкыла. 2) Алардын кандай жазыларын түшүндүргүлө.

К. К. Юдахин

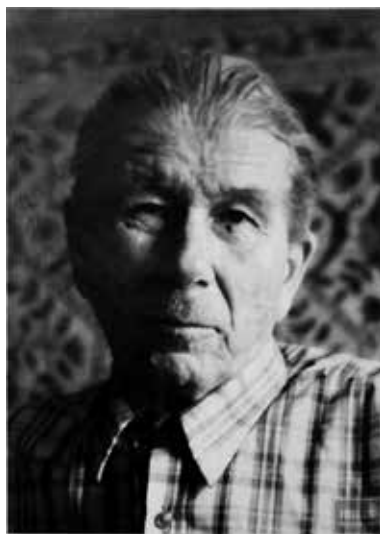
Константин Кузьмич Юдахин – таланттуу окумуштуу жана көрүнүктүү педагог, кыргыз, казак, өзбек тилдеринин билерманы, белгилүү түрколог жана илимпоз. Ал «Кыргызча-орусча сөздүгү» үчүн СССРдин Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты наамына татыктуу болгон. Түркология илимине, өзгөчө, кыргыз филологиясына баа жеткис салымын кошкон.

К. К. Юдахин өмүр бою кыргыз сөздөрүн чогулткан чыныгы чыгаан окумуштуу катары белгилүү. Ал өзүнүн сөздүгүн түзүүдө бай материалдарды көркөм чыгармалардын ар кыл жанрларынан, илимий китептерден, мезгилдүү басма сөздөрдөн, фольклордон, элдик жандуу тилден алган. Сөздүн маанилерин тактоо, сөздөрдү чогултууда Константин Кузьмич чабан, дыйкан, пахтачы, жумушчу жана интеллигенттер менен алакада болгон. Аны өзү да дайыма сүймөнчүлүк менен эске алчу.

Окумуштуу орус элинин уулу болгону менен кыргыз эли үчүн ак кызматын өтөгөн. Ал кыргыздын алгачкы окумуштуулары менен студенттерин окутуп, билим берүүдө зор эмгек сиңирген. Студенттерге аталык камкордук менен мамиле жасап, окуучуларынын ийгиликтерине чын пейилден сүйүнгөн. Кыргыз жаштарынын билим алууга болгон кызыгуусун ойготкон.

Атактуу түрколог-окумуштуу орус эли менен кыргыз элинин улуу достугунун данакери бойдон калууда. (*Ж. Мук.*)

148. Алган билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Текстти окугула. Тышкы булактардан пайда болгон неологизмдерди тапкыла. 2) Алар кандай жолдор менен жасалган? 3) Неологизмдер кайсы тармактарга тиешелүү деп ойлойсуңар?

Айнек

Айнек – таң каларлык материал. Адегенде киргилт ак кум, ошондой эле киргилт сода ж. б. материалдар топтолот. Аларды аралаштырып, аралашма меште жогорку температурада эриткенден кийин тунук, илээшкек масса даяр болот. Аны таптап – терезе айнегин, үйлөп – стакан, графин жана ваза сыяктуу буюмдарды жасашат. Айнектен идиш-аяк, күзгү, жасалга буюмдар гана эмес, өзгөчө тунук, жогорку сапаттуу оптикалык фотоаппараттын, кино тартуучу камеранын объективи даярдалат.

Ал эми химиялык лабораторияларда айнек колбасы, түтүктөр, ийрекчелер канча дейсиң? Миллиарддаган жарык берүүчү лампалар – булар да айнектен жасалат. Автомобиль менен самолёт жана ракетанын терезелерине чыңалган айнек салынат. Алар абдан бышык болот: бир килограмм болот шарды адамдын боюндай бийиктиктен ушундай айнек тактага таштаса да сынбайт. («Балдар энциклопедиясы»)

30-§. Фразеология жөнүндө түшүнүк

Фразеология – гректин *phrasis* (туюнтма, кеп түрмөгү), *logos* (илим, окуу) деген сөздөрүнөн алынган.

1 - э р е ж е (аныктама)

Сүйлөгөн сөзүбүздө, адабий чыгармаларда эки же андан ашык сөздөрдөн куралып, белгилүү бир түшүнүктү билдирген сөз айкаштары көп учурайт.

Мындай сөз айкаштары **эркин** сөз айкашы жана **туруктуу** сөз айкашы болуп, эки топко бөлүнөт.

1. Эркин сөз айкашында ар бир сөз өзүнчө түшүнүктүү жана сүйлөмдөгү өздөрү менен бирге байланышта болуп, айтылган сөздөр менен эмес, башка сөздөр менен эркин айкаша берет.

Мисалы, *окуучулар бүгүн мектепке чогулушту* деген сүйлөмдү *окуучулар чогулушту, бүгүн чогулушту, мектепке чогулушту, бүгүн мектепке чогулушту* деп, өзүбүз каалагандай эркин түзүүгө болот.

2. Туруктуу сөз түрмөктөрүндө сүйлөмдөр жогоркудай эркин түзүлө бербейт. Ал сөздөр мурдатан бери даяр түрдө, туруктуу жашап келе жаткан лексикалык каражаттар болуп саналат. Аларды өзүбүз каалагандай түзүүгө мүмкүн эмес.

Мисалы, *кой оозунан чөп албаган* (момун киши), *таш боор, ак көңүл, жел өпкө, биттин ичегисине кан куйгандай, жел таман, чычканга кебек алдырбаган ж. б.*

Демек, эки же андан ашык компоненттерден туруп, лексикалык бир бүтүнгө айланган, маанилик жактан ширелишкен, сүйлөмдүн

бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарган туруктуу сөз түрмөктөрү **фразеологизмдер** деп аталат. Фразеология – тигил же бул тилдеги өзгөчө туюнтмаларды окутуу-үйрөтүүчү, изилдөөчү илим.

Фразеологизмдер тилге тактык, ачыктык, көркөмдүк маанисин берет, көбүнчө өтмө мааниде колдонулат. Анын курамы экиден кем эмес компоненттерден куралат.

Мисалы, темирди кызуусунда согуу (ишти өз учурунда аткаруу). *Төөнү бучкакка чапкандай* (катуу, бат-бат сүйлөө). *Беш өрдөгүн учуруу* (калп айтуу). *Чычканга кебек алдырбоо* (сак болуу). *Көөдөнүн көккө көтөрүү* (мактануу, дердейүү). *Ак төөнүн карды жарылуу* (токчулук, берекеси ашып-ташып туруу).

Фразеологизмдерди башка тилдерге сөзмө-сөз которууга, ордун алмаштырууга мүмкүн эмес.

2 - э р е ж е (аныктама)

Фразеологизмдер кепте даяр материал катары колдонулат. Сөз аркылуу берилген маани фразеологизм аркылуу берилсе, тилдин көркөмдүгү артат. *Мисалы, Алакандын отундай, башын ташка койгулоо, демин ичине алуу, жал-куйругу төгүлгөн, илебине нан бышуу, кара кылды как жарган, оозуна сала берүү, өзү менен кетсин.*

149. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп, эркин жана туруктуу сөз айкаштарын тапкыла. 2) Эмне үчүн эркин жана туруктуу сөз айкашы экендигин түшүндүргүлө.

1. Жыт билүү сезимин даам татуу сезимине окшош деп эсептешет. 2. Чабандестер аттын кулагы менен тең жарышат. 3. Өлчөмсүз асман тыптынч океан сыяктанат. 4. Жеңишке ээ болгонун уккан спортчунун төбөсү көккө жетти. 5. Куурай башын сындырбаган жалкоолуктан алыс болгула. 6. Ат тойгон жерине шашат. 7. Анын сөзү жылаңач төөнү бучкакка чапкандай угулду.

3 - э р е ж е (аныктама)

Фразеологизмдер канча компоненттен турбасын баары биригип келип, маани жагынан ширелишип, бир гана маанини берип калат.

Мисалы, жел таман, колу ачык, таш боор, жел өпкө, мурдуна суу жетүү, башы бышкан, көзү каныккан, айттырбай билүү, буту үзүлгөнчө чуркоо, мурдунан жетелөө, карышкырга кой кайтартуу ж. б.

150. Сөздүктөр менен иштөө көнүгүүсү. Жуптук иш. 1) Фразеологиялык сөздүктөрдү пайдаланып, 5–6 сөздү жазгыла. 2) Алардын кандай мааниде колдонуларын таап, схема түрүндө бергиле.

151. Жаңы билимге ээ болуу көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү сөздөрдү окуп чыккыла. 2) Фразеологизмдер менен макал-ылакаптарды ажыратып жазгыла. 3) Аларды салыштыргыла. Айырмачылыктары эмнеде?

Коён жатагына чейин билүү. Бөрк кийгендин тамагы бир. Селдесине чок түшүү. Мурдун туура кесүү. Жайлоону жоо алса, кыштоону өрт алат. Моюнун көтөрүп калуу. Буту шок ашка урунат. Канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай. Оозунан көк түтүн булоо. Душманга жаныңды берсең да, сырыңды бербей. Тамырына балта чабуу.

4 - э р е ж е (аныктама)

Фразеологизмдер туруктуу сөз түрмөктөрү болгондуктан, алар биригип келип, бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат, бир гана суроого жооп берет.

Ээлик милдет: *Кой оозунан чөп албагандар келишти. Кара жанын карч ургандар ишти өз убагында бүтүрүштү. Анын алтын шилекейи чачырады.*

Баяндоочтук милдет: Булар – *ишти жең ичинен бүтүргөндөр*. Менин милдетим – *улак кагыш кылуу*. Бул тапшырма – *баш катырма*.

Аныктоочтук милдет: *Колу кыймылдабагандын оозу да кыймылдабайт. Карагул – колунан көөрү төгүлгөн уста. Ал оозу менен орок оргондой сүйлөйт.*

Толуктоочтук милдет: *Маңдайга жазганды көрө жатарбыз. Жапар айланага көз кырын салды.*

Бышыктоочтук милдет: Алар *жапа тырмак* киришти. *Төөнүн куйругу жерге тийгенде* барабыз. *Кабыргасы менен кеңешип* иштейт.

152. Алган билимдин чындыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, эркин сөз айкашы менен туруктуу сөз айкаштарын тапкыла. 2) Фразеология деген кандай түшүнүк экенин, аларга кандай сөздөр кирерин айтып бергиле.

1. Кирпик көзүн какпаган Мусакун бүгүн эрте турду. 2. Чычканга кебек алдырбаган адамдар көп. 3. Уулум, эч качан кишилер менен тамашалашпа. 4. Буларды көргөндөр таң калуу менен карап турушту. 5. Абыл абдан жаш болгон үчүн эне сүтү оозунан кете элек.

* 153. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) «Фразеологиялык сөздүктү» пайдаланып, I бөлүктүн синонимдерин, II бөлүктүн антонимдерин тапкыла. 2) Фразеологизмдерди катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө. 3) Анда кайсы сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарып тургандыгын түшүндүрүп бергиле.

I. Колтукка суу бүркүү. Ак төөнүн карды жарылуу. Темирди кызуусунда согуу. Үкүнүн уясын тапкандай. Камырдан кыл суургандай. Төбөсү көккө жетүү. Өз көмөчүнө күл тартуу.

II. Тоону томкоруу. Ат тезегин кургатпоо. Камырдан кыл сууруу.

Биттин ичегисине кан куюу. Суу жүрөк. Билмексен болуу. Бармагын кесе тиштөө.

154. Ой жүгүртүү көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү сүрөттөрдү карагыла, анда кандай фразеологизмдер катылгандыгын тапкыла. 2) Аларды катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

31-§. Лексикография жөнүндө түшүнүк

Лексикография – тилдеги сөздөрдү, фразеологиялык түрмөктөрдү жыйноо жана системага салуу, сөздүктөрдү түзүү ишин иштеп чыгуучу тил илиминин бир бөлүмү. Бул гректин «лексико» (сөз) жана «графо» (жазуу) деген сөздөрүнөн алынган.

Сөздүк деп, бир тилдеги сөздөрдүн чогултулуп, жыйналып, алфавит тартибине келтирилип чыгарылган китепти айтабыз.

Кыргыз тилинде ар түрдүү сөздүктөр бар. Аларга төмөнкү сөздүктөр кирет:

Котормо сөздүк. Бир тилдеги сөздөр башка тилдерге (орус, немис, англис, кыргыз ж. б.) которулуп берилет.

М и с а л ы, кыргызча-орусча, орусча-кыргызча (К. Юдахин), немисче-кыргызча, кыргызча-немисче, англисче-орусча, орусча-англисче ж. б. сөздүктөр.

Түшүндүрмө сөздүк. Бир тилдеги сөздөрдүн маанисин ачып, ага грамматикалык мүнөздөмө берген сөздүк.

М и с а л ы, аарчы – бет аарчы, жүз аарчы, бети-колду сүртө турган кол жоолук; сүртүү, тазалоо. Агайын – тууган-туушкан, туугандыгы жакын адам, ага-уни. Мээрим – сүймөнчүлүк, жагымдуу

мүнөз, күйүмдүүлүк, кайрымдуулук. Мындай сөздөрдү «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн» кара. – Б.: 2016.

Булардан тышкары: *диалектологиялык сөздүк, орфографиялык сөздүк, синонимдер сөздүгү, антонимдер сөздүгү, этимологиялык сөздүк, фразеологиялык сөздүк, энциклопедиялык сөздүк, кыргыз тилинин морфемалык сөздүктөрү* ж. б. бар.

155. Окуучуларды машыктыруу көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, мисалдар кайсы сөздүктөн алынгандыгын аныктагыла. 2) Ал сөздүктөр жөнүндө кыскача кабар бергиле. 3) Сөздүктөрдүн биздин турмушубузда кандай мааниси бар?

1. Синтаксический разбор – синтаксистик талдоо. 2. Муса Жангазиевдин ырлары, аңгемелери 1940-жылдан баштап, республикалык гезит-журналдарына жарыялана баштаган. 3. Мээлей – кол кап, кулакчын – тумак, көрпө – жууркан. 3. Согласные звуки – үнсүз тыбыштар. 4. Ава эмес, аба (ырайы); бүгүнкү эмес, бүгүнкү; ооз эки эмес, оозеки. 5. Карышкыр – бөрү, жакшы – сонун – мыкты – түзүк. 6. Оор – жеңил, катуу – жумшак, илгери – кийин. 7. Чычканга кебек алдырбоо, ак көңүл, бармагын кесе тиштөө. 8. Чүй дарыясына: Чоң-Кемин, Кичи-Кемин, Шамшы, Кегети, Ысык-Ата, Кызыл-Суу, Аламүдүн, Ала-Арча, Ак-Суу ж. б. бир катар тоо суулары куят.

156. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) «Кыргызстан» энциклопедиясын пайдаланып, белгилүү инсандардын өмүр баяны менен таанышкыла. 2) Анда кандай маалыматтар берилген?

157. Изденүү көнүгүүсү. Жуптук иш. 1) «Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү» жана «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» менен таанышкыла. 2) Алардан 6–7 сөздү жазгыла. 3) Бул сөздүктөрдүн айырмачылыктарын салыштыргыла.

158. Алган билимди өз алдынча өздөштүрүү көнүгүүсү. «Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгүнөн» карама-каршы маанидеги 10 сөздү жазгыла.

159. Сөздүктөр менен иштөө көнүгүүсү. 1) «Фразеологиялык сөздүктү» пайдаланып, төмөнкү сөздөрдүн маанисин тапкыла. 2) Сөздүктүн авторлору кимдер экендигин билдиңер? Аларды атагыла.

Жүрөгү жарылуу. Ит көрбөгөндүн баарын көрүү. Канаты кайрылуу. Дүңк дей түшүү. Капарына албоо. Баасы кетүү.

160. 1) Сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди тапкыла. 2) Аларды жөнөкөй сөздөр менен алмаштыргыла. 3) Экөөнүн ортосундагы кандай айырмачылыктарды байкадыңар?

1. Булутту тиктеп телмирген Акылбектин жүрөгү зыр этип, ачышып калат далайга. 2. Азыр эле баласына сыймыктанган Асанбайдын жылдызы жерге түштү. 3. – Иш илгери болсун! – деди Күмүш. 4. Кара жемсөө

ит эле, Калкка колун салат деп. 5. Дээринде жок болгондон кийин, айткан менен пайдасыз. 6. Ушинтип, солдоюп бекер жүрсөң, кекиртегиң талга асылат. 7. Бай болгур, бир аз сабыр этип, сөз угузчу, жарылдабай.

161. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Адамдардагы оң жана терс сапаттарды жаныбарлардын мүнөзү аркылуу билдирген фразеологизмдерди тапкыла. 2) Аларды катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Мисалы, кой оозунан чөп албаган ж. б.

32-§. Жыйынтыктоо, кайталоо, сабагы

Кайталоо үчүн окуучуларга берилүүчү болжолдуу суроолор жана тапшырмалар

1. Тилдин сөздүк кору деп эмнени айтабыз?
2. Сөздүк кору кандай жолдор менен байыйт?
3. Диалектилик сөздөр деп, кандай сөздөрдү айтабыз, эрежесин айтып, мисалдарды келтиргиле.
4. Кыргыз адабий тили кандай диалектилердин негизинде түзүлгөндүгүн далилдегиле. Ар бир диалектиге өз алдынча мисалдарды келтиргиле.
5. Кесиптик сөздөрдүн аныктамасын айтып берип, ар бир кесипке байланыштуу сөздөрдөн оозеки мисалдарды келтиргиле.
6. Термин деген эмне? Термин менен термин эмес сөздөрдүн айырмачылыгы эмнеде?
7. Терминдер кандай жолдор менен пайда болот? Морфологиялык жана синтаксистик, лексикалык жол менен пайда болгон терминдерге оозеки мисалдарды келтиргиле.
8. Терминдердин пайда болушундагы негизги булак катары эмнени эсептейсиңер?
9. Тарыхый жана архаизм сөздөрдүн айырмачылыгын түшүндүргүлө.
10. Айрым сөздөрдүн мурда жаңы сөз катарында колдонулуп, кийинки мезгилде эскирип калышынын себеби эмнеде деп ойлойсуңар?
11. Неологизмдер деп, кандай сөздөрдү айтабыз? Жаңы сөздөр качан неологизм болуудан калат? Себеби эмнеде?
12. Эркин сөз айкашы менен туруктуу сөз айкашынын айырмачылыгы кандай?
13. Макалдар фразеологизм боло алабы? Алардын айырмасын далилдегиле.
14. Фразеологизмге кандай сөздөр кирерин санагыла.
15. Сөздүктөрдү биз турмушубузда эмне үчүн колдонобуз?

Кеп маданияты

162. Алган билимдерди бекемдөө көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, диалектилик жана кесиптик сөздөрдү тапкыла. 2) Диалектилик сөздөр адабий тилдин нормасына туура келет деп ойлойсуңарбы? 3) Эмне үчүн аларды көркөм чыгармаларда пайдаланышат?

1. Жаңшанып ырдап жүрвөсөң, Жакшы адамдын аты өчөт. 2. Беши-
лигин аштаган, кызылын асмандата таштаган дыйкандар менин жол-
дошум. 3. Биздин ата-бабаларыбыз балыкты деге, кийин чырпык кодоо
менен кармап келиптир.

4. Тоо кулжанын савлаты,
Мүйүз болот турбайбы.
Боз үйүнүн савлаты,
Уук болот турбайбы.

5. Бирөөдөн катык кеп уксаң,
Гүлдөй көңүл таш болот. (Б. А.)

6. Кушка тилмеч саятчы,
Көк жибектен тор алып,

Көк көгүчкөн тир алып...
Көк тайпаңга барганы. (М. К.)

7. Ар бир үйдө килем, туш кийиз, шырдак, ободо, жекендос, көрпө,
постун, көлдөлөң бар.

163. Алган билимдерди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү сүйлөмдөрдөн
эскирген сөздөрдү жана неологизмдерди тапкыла. 2) Эскирүүнүн себептерин
түшүндүргүлө. 3) Жаңы сөздөрдүн качан пайда болгондугун болжолдоп айткыла.

1. Дыйканымды өлтүрдүң, бай-манап, башыма жабыр келтирдиң.
2. Ал кезде береги алп крандарды, кубаттуу экскаваторлорду, тигил
агрегаттарды, топурак сузуп жүргөн грейдерлерди, чанда болсо да, көрчү
эмеспиз. 3. Кыргыздын атынын такасы кайларга түшпөгөн, кыргыздын
кылычы кайларга шилтенбеген. 4. Ордо тез арада Кожомураатты датка
атыктырып, Кедейбайды Наманганга бек кылып жиберди.

5. Саадак менен атам деп, Киричтен огу чыкканча,
Огун кесеп алыптыр. Эр Манас найза сайыптыр. («Манас»)

6. Азыркы базар экономикасынын шартында коммерсанттар, фир-
малар, аукциондор, акционердик коомдор, валюта, бизнесмендер пайда
болду. Ири шаарларда супермаркеттер, интернет-кафелер ачылып, кар-
дарларды тейлей башташты.

164. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текстти окуп чыккыла.
2) Көркөм стилдеги тексттердин башка стилдеги тексттерден өзгөчөлүгү эмнеде?
3) Тексттин мазмунун план боюнча айтып бергиле.

Мээр чөп

Илгери Улукман дарыгердин Жалбыз деген жалгыз баласы болуптур.
Баласы абдан акылдуу, зээндүү, өткүр болуп өсөт. Атасынын кубанычы
койнуна батпай, баласына аябай ыраазы болот экен.

Күндөрдүн биринде дарыгердин баласы ооруп калат. Оорусу күндөн-
күнгө күчөйт. Улукман аке билген дарысынын баарын берет. Түрдүү чөп
менен дарылайт. Бирок баланын оорусу кайра күчөйт. Атасы баласын
кантип аман алып калууну күндүр-түндүр ойлонот, айласы кетет. Чакырт-
кан дарыгерлер да эч жардам бере алышпайт.

Күндөр өтө берет. Баланын оорусу күчөп кетип, көз жумат. Күндөрдүн биринде Улукман аке чапанын желбегей жамынып, суунун жээгинде отуруптур. Жээктен бир чоочун чөптү көрүп, макиси менен кесип алып, үстүнө макисин коюп коёт. Өзү колун жууп, жүзүн чайкап болуп, макисин алайын десе, анын миси карарып, чөпкө тийген жери эрип кетиптир. Ошондо Улукман аке:

– Атаңдын көрү ай, Жалбызым, Жалбызым! Ушул чөптү билгенде, аман калмак экенсиң ай, жалгызым, жалгызым, – деп буркурап ыйлаган экен.

Азыр жалбыздан көп сандаган дарылар жасалып, нечендеген ооруларга шыпаа болуп, ооруган адамдарга пайдасы тийип келе жатат.

165. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүндөгү фразеологизмдерди пайдаланып, бир нече сүйлөмдөрдү түзгүлө. 2) Алардын жеке сөздөргө карата маанилик эквиваленттүүлүгүн айтып бергиле. 3) Фразеологизмдердин маанилерин жеке сөздүн мааниси аркылуу гана түшүндүрүүгө болобу?

Үлгү: *Колунан көөрү төгүлүү – чыгаан уста; кабыргасы кайышуу – кайгыруу.*

166. 1) Сүйлөмдөгү жеке сөздөрдү фразеологизмдерге алмаштыргыла. 2) Экөөнүн ортосунда кандай айырмачылыктар бар экен? 3) Кайсынысы ойду так жана таамай, элестүү берди?

1. Атабек – айтканынан кайтпаган, кыялы терс киши. 2. Анархан кайгыргандыктан, эмне кыларын билбейт. 3. Кежирленип жатып, арадан зорго козголду. 4. Кичине бир аз тамак ичип алалы.

Лексикалык талдоо жүргүзүүнүн үлгүсү

Баатыр болчу жигиттин маңдайынан билинет.

1. Талданып жаткан сөздүн лексикалык маанисин чечмелөө. Мисалы, *Баатыр – коркпогон, тайманбаган каарман. Көбүнчө жомоктордо, эпостордо кезигет.*

2. Сөздүн бир же көп мааниде колдонулганын аныктоо. Мисалы, *Баатыр – көп маанилүү сөз.*

3. Сөздүн тике же өтмө мааниде колдонулгандыгын аныктоо. Мисалы, *Баатыр – тике мааниде колдонулду.*

4. Сөздүн синонимин табуу. Мисалы, *Баатыр – эр, каарман, шер, арстан, сырттан.*

Булак куралып, сай болот, сай куралып, дарыя болот.

1. Талданып жаткан сөздүн лексикалык маанисин чечмелөө. *Булак – жер астынан агып чыккан суу.*

2. Сөздүн бир же көп мааниде колдонулганын аныктоо. Көп мааниде колдонулат.

3. Сөздүн тике же өтмө мааниде колдонулгандыгын аныктоо. Тике мааниде.

4. Сөздүн синонимин табуу. *Булак – башат.*
5. Омонимин табуу. *Булак – элес тууранды сөз.*
6. Сөздүн антонимин табуу. *Баатыр – коркок.*

167. Алган билимдерин калыбына келтирүү көнүгүүсү. Кара тамга менен терилген сөздөргө лексикалык талдоо жүргүзгүлө.

1. Асыл **дарак** курттан коркпойт, азамат **жигит** душмандан коркпойт. 2. **Мекенден** айрылганча, **өмүрдөн** айрылган **жакшы**. 3. Адамдын кооздугу анын **билими** менен акылында. 4. Бала **чеби** – ата-эненин этеги. 5. **Жердин** көркү эл менен, эрдин көркү **эмгек** менен. 6. Өмүр болсо, **иш** болот, бирдик болсо, **күч** болот. Суудан тонун аябаган **жоодон** жанын аябас. (*Макал*)

168. Топто иштөө көнүгүүсү. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Айрым сөздөргө лексикалык талдоо жүргүзгүлө. 3) Суроолорго жооп бергиле.

Калп

Үч **арык** болуптур. Экөө кургак, бирөө суусу жок. Үч арыкта үч **балык** бар экен: экөө өлүк, бирөөнүн жаны жок. Анда үч **киши** туруптур: экөө жылаңач, бирөөнүн кийими жок. **Жылаңачтын** өтүгүнө жаны жок балыкты салып, берип келе жатсам, үч **там** туруптур: экөөнүн төбөсү жок, бирөө **тешик**. Ал үч тамга кирсем, үч **казан** туруптур: экөөнүн түбү жок, бирөөнүн өзү жок экен. Түбү жок казанга жаны жок балыкты салып, **от** жакпай бышырып, жебей тойдум. (*С. Р.*)

Суроолор:

1. Силердин оюңар боюнча калп айтуу адамга кандай таасир берет?
2. Калп адамдын турмушунда көп кездешеби?
3. Калп деген сөздүн антоними кайсы?

Фразеологиялык талдоо жүргүзүүнүн тартиби:

1. Сөздүн фразеологиялык маанисин табуу. *Мисалы, Көңүлүңдө кири жок ак көңүл, ичинде жаман ою жок.*

2. Эркин же туруктуу сөз айкашы экендигин аныктоо. *Мисалы, Көз артуу – туруктуу сөз айкашы.*

3. Фразеологизмдердин мүнөздүү белгилерин аныктоо.

а) Канча компоненттен тургандыгын аныктоо. *Мисалы, Оозуңду бирөө тырмадыбы үч компоненттен турат.*

б) Курамдык компоненттерин башка сөз менен алмаштырууга болбостугун далилдөө. *Мисалы, беш өрдөгүн учурууну алты өрдөгүн учуруу деп айтпайбыз. Анда ал образдуулугун жоготот.*

в) Кепте даяр материал катары колдонулушу. Алар шартка, кырдаалга ылайык даяр түрүндө колдонулду.

г) Фразеологизмдердин образдуулукка ээ болушу. М и с а л ы, Кашык да май, чөмүч да май деген маанини береке кирип, тамаш-аш жетиштүү болгон учур деп айтсак, элестүүлүк жоголот. Жеке сөздөр менен бергенде көз алдыбызга келе калган сүрөт жоголот.

169. Төмөндөгү туруктуу сөз айкаштарына фразеологиялык талдоо жүргүзүлө.

I

1. Кой үстүнө торгой жумурткалап, ак төөнүн карды жарылган заман – ушул. 2. Бал тилимди салайын, Баарыңарды урдурбай, Аман алып калайын. 3. Биттин ичегисине кан куят. 4. Ийненин көзүндөй жерден кантип өттү экен? 5. Көзүңдүн карегиндей сактап, кайра өз колуна тапшыр. 6. Ысактын көзүнөн от чагылып, аттан кулап түштү. Алты ай бою куурай башын сындырбай бош жүрдү. 7. Моюнунан байлаган иттей болуп араң кетти. 8. Жылдызкан дароо эле оозго алынды. 9. Оозду жыйып алгыча, Жетип Алмаң барды эми. 10. Ал азыр өзү бий, өзү хан.

II

Төрт баланын кенжеси ата сөзүн эки кылбай, анын күмбөзүн үч күнү күзөтөт. Биринчи түнү:

– Ай бала, сен абийирдүү бала экенсиң. Атаңдын керээзин аткарам деп бул жерде жатасың. Атанын сөзүн жерге калтырбаганың жигиттик. Көзү өткөн ата сөзүн сыйлаган балдарды биз колдойбуз. Кокус башыңа иш түшсө, менин керегим тиет. Ме мобу жалдын бир кылын ал. Керек кезде түтөт. Ошентип айтып, боз жылкы көз ачым-жумганча көздөн кайым болот.

Экинчи түнү аяк астынан жээрде жылкы пайда болот. Ал минтет:

– Ай, бала атаң бар-бар аяктуу, барчын таяктуу кыйын адам эле. Эл дегенде ичкен ашын жерге коюп жүрүп, жанын берди. Сен ата сөзүн сыйлап, минтип керээзин аткарып отурасың. Сендей жигитке менин сөгүм агарды, – дейт. Анан ал да боз жылкынын сөзүн кайталап, жалынан бир талып жулуп берет.

Үчүнчү түн болот. Бул түнү да бир жылдызы ысык карагер жылкы көрүндү. Жылкы адамча үн салат:

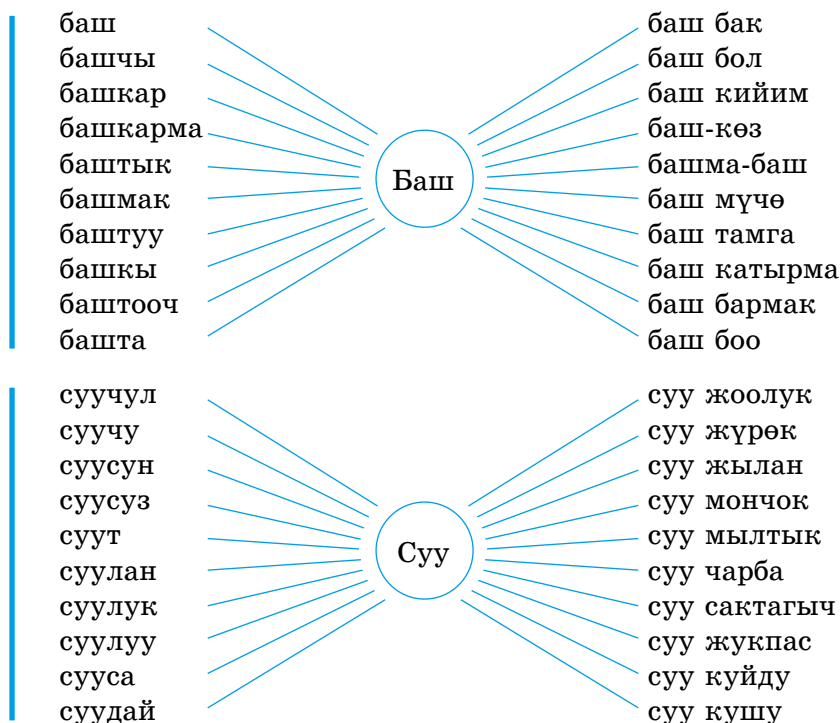
– Оо, бала, сен ата-энеңдин оту менен кирипсиң, күлү менен чыгыпсың. Ысыгына күйүпсүң, суугуна тоңупсүң. Боорукер экенсиң. Атаңдын сөзүн сыйладың. Агаларың өңдөнүп, өлгөндүн үстүнө көмгөн кылбадың, – деп бул да жалынан бир тал кыл берет. Үч жылкынын айтканы баланын кулагынан кетпейт.

... Арадан жылдар өтөт... Үч агасы жарытымдуу оокат кылышпайт. Кичүүсү гана кара кылды как жарган калыс болуп чыга келет.

*Кымбаттуу окуучулар!
Өтүлгөн материалдардын негизинде
жат жазууга даярдангыла.*

33-§. Сөз жасоонун жолдору

Теманы түшүндүрүү үчүн алынган мисалдар:

170. Окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүгүн өстүрүү мүнөзүндөгү көнүгүү.
1) Жогорку схеманы жетекчиликке алып, 5–6 сүйлөм түзгүлө. 2) Бул сөздөрдүн окшоштугу жана айырмачылыгы эмнеде?

171. Окуучуларды машыктыруу жана көнүктүрүү көнүгүүсү. Жогорку схемадагы сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Э р е ж е (аныктама)

1. Сөз жасоо сөздөрдүн кантип, кандай жолдор менен жасалышын үйрөтөт. Сөз жасоону изилдөөчү илимди билгизет.

2. Көп сөздөр сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат. М и с а л ы, *сатуучу, жумушчу, жоокерчилик, жаңыча, жолдош* ж. б.

3. Эки же андан ашык сөздөрдүн тутумдашып айтылып, бир маанини билдириши аркылуу жасалат. М и с а л ы, *ата-эне, бак-таалай, аман-эсен, Ала-Тоо, Ысык-Көл, Кара-Суу, өнөр жай, темир жол, ЖК (Жогорку Кеңеш), бүгүн, мамстат, КСДП* ж. б.

Кыргыз тилиндеги сөздөр эки түрдүү жол менен жасалат. Анын биринчиси – *морфологиялык* жол, экинчиси – *синтаксистик* жол.

34-§. Сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышы

Уңгуга сөз жасоочу мүчөлөрдүн уланышы аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалышы **морфологиялык** жол деп аталат.

М и с а л ы, *окуучу, малчы, басма, акылдуу, кесинди, үзүндү, шаардык, сана, ото, чене, алгыр, өткүр. -ма, -луу, -ынды, -лык, -а, -гыр* деген мүчөлөрдүн уланышы аркылуу жаңы сөздөр пайда болду.

Сөз жасоочу мүчөлөрдүн төмөндөгүдөй төрт түрү бар:

- 1) атоочтон атооч жасоочу мүчөлөр;
- 2) атоочтон этиш жасоочу мүчөлөр;
- 3) этиштен атооч жасоочу мүчөлөр;
- 4) этиштен этиш жасоочу мүчөлөр.

172. 1) Төмөнкү сөздөргө тиешелүүлүгүнө жараша *-чы, -гыч, -ма, -ла, -мер, -кар* мүчөлөрүн улагыла. 2) Аларды катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө. 3) Кайсы мүчөлөр сөздүн лексикалык маанисин өзгөртө алат? Далилдегиле.

Кес, саан, кеңеш, мал, сөз, ат, бай.

173. Текстти окуп чыккыла. 1) Асты сызылган сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. 2) Алар кандай (сөз жасоочу же сөз өзгөртүүчү) мүчөлөр экендигин аныктагыла. 3) Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сөздүн лексикалык маанисин өзгөртөбү?

Түн күзөтчүсү

Токойдогу жандыктардын көбү күндүз жырткычтардан жашырынып жатып, кечинде тамак издеп чыгышат. Бирок түнкү токой да өз жырткычтарынан уучу кур эмес. Мындай түн күзөткөн жырткычтардын коркунучтуусу кадимки үкү болуп саналат. Үкү канаттуу болгону менен башка жарткычтарга караганда бир топ артыкчылыктарга ээ.

Үкүлөрдүн түндө көрүү жөндөмдүүлүгү адамдардыкынан он эсе күчтүү жана айрым куштардан алты эсе узактыкты көрө алат. Эң кызыгы, алар түстөрдү ажыратып көрө алышпайт, башкача айтканда, түссүз тасма көргөндөй болушат. А бирок угуусу өтө күчтүү өнүккөн. Көзгө сайса көрүнгүс караңгыда жердеги чычкандардын баскан дабышынан анын кайда экендигин так аныктай алат.

Үкүнүн моюну ийкемдүү болуп, 360 градуска оңой эле бурулууга жөндөмдүү. Анын жүндөрү башка куштарга салыштырмалуу жумшак болушу дабыш чыгарбай учуп, күтүүсүз кол салууга эң сонун ылайыкташкан. Мүнүшкөрлөрдүн айтымында, үкүлөр түндө бүркүт менен кармашуудан да кайра тартышпайт. («*Табигат сырлары*»)

Уңгулаш сөздөрдүн жасалышы

Уңгулаш сөздөр сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат. Туунду сөздөрдүн ар бири өзүнчө жаңы мааниге ээ болот.

* 174. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. I. 1) Жогорку 1–2-схеманы жетекчиликке алып, уңгулаш сөздөр кандай уюшуларын айтып бергиле. 2) Эмне үчүн аларды уңгулаш сөздөр дейбиз? 3) Туунду жана татаал сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө. II. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү кара тамга менен терилген сөздөргө сөз жасоочу **-лык**, **-луу**, **-сыз**, **-дай** мүчөлөрүн улагыла. 2) Сөздөрдүн мааниси өзгөрдүбү? 3) Туунду сөздөрдүн маанисин чечмелегиле.

1. **Жаш** келсе – **ишке**, кары келсе – **ашка**. 2. **Эне** төрөйт **баланы**, **Жарайт** деп түрдүү **намыска**. 3. **Адилет** айтып сүйлөсө, чечендин көркү **сөзүндө**. 4. **Ийне** көзүнөн сынат, адам сөзүнөн сынат.

175. Окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүгүн өстүрүү мүнөзүндөгү көнүгүү. 1) Төмөнкү сөздөрдү уңгу, мүчөгө тик сызык менен ажыраткыла. 2) Мисалдардагы сөздөрдөн кандай өзгөчөлүктөрдү байкадыңар? 3) Сөздөрдүн маанилик жактан айырмачылыгы барбы? 4) Алар эмнеси боюнча окшошот?

1. Бас, басай, басаң, баскак, басма, баскыч, басмакана. 2. Жан, жанат, жанаш, жандан, жандануу, жандык, жансыз. 3. Жаш, жаша, жашар, жашоо, жаштык, жашчылык, жашы. 4. Кат, катык, катыр, катыл.

35-§. Атоочтон атооч жасоочу мүчөлөр

Сөз	Сөз жасоочу мүчө	Мисал	Башка мисалдар
өтүк	-чы	өтүкчү	жумуш + чу = жумушчу, адабият + чы = адабиятчы
жоо	-кер	жоокер	дары + кер = дарыгер, күнөө + кер = күнөөкөр
дыйкан	-чылык	дыйкан- чылык	талаа + чылык = талаачылык, коом + чылык = коомчулук
ата	-лаш	аталаш	эне + леш = энелеш, сыр + лаш = сырдаш
бала	-сыз	баласыз	адеп + сыз = адепсиз, суу = сыз = суусуз
жаш	-тык	жаштык	дос + тык = достук, бир + тык = бирдик

токой	- <i>луу</i>	токойлуу	мал + <i>луу</i> = малдуу, ат + <i>луу</i> = аттуу
тоо	- <i>дай</i>	тоодой	суу + <i>дай</i> = суудай, күмүш + <i>тай</i> = күмүштөй
суу	- <i>чыл</i>	суучул	жаан + <i>чыл</i> = жаанчыл, тер + <i>чыл</i> = терчил
ат	- <i>чан</i>	атчан	тон + <i>чан</i> = тончон, кийим + <i>чан</i> = кийимчен

-дан, -дагы, -кор, -кеч, -ман, -кана, -стан, -көй, -поз мүчөлөрү дагы атоочтон атооч жасоочу мүчөлөргө кирет.

Э р е ж е (аныктама)

Атооч сөздөрдөн атооч сөздөрдү жасаган мүчөлөр **атоочтон атооч жасоочу мүчөлөр** деп аталат. Буга жогорку мүчөлөр кирет.

176. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, атоочтон атооч жасоочу мүчөлөрдү тапкыла. 2) Эмне үчүн сөздөрдүн мүчөлөр аркылуу жасалышын морфологиялык жол деп айтабыз? 3) Атоочтон атооч жасоочу мүчөлөрдүн баштапкы формасын атагыла. 4) Сөздүн маанисин кандай мүчөлөр өзгөртөт?

1. Акылдуу алдыга сүрөйт, акмак артка сүйрөйт. 2. Ары жок – күлкүчү, санаасы жок – уйкучу. 3. Күү менен элиң сайраса, ырчынын көркүн үн берет. 4. Араңардан, кымбаттуу балдар, илимпоздор да, өнөрпоздор да чыгат. 5. Элдик ырларында жайдарылык, шаттык, шайырдык, куунактык, кубанычтуулук көп учурайт. 6. Жакшы жолдош – учар канат, конор куйрук. 7. Чапанчанды чапса, көйнөкчөнгө доо кетет. 8. Аталаштан алтоо болгончо, энелештен экөө болсун.

177. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Жогорку эрежедеги атоочтон атооч жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлгөн жаңы сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү ойлоп жазгыла. 2) Ал сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратып, сөз жасоонун кандай жолу колдонулгандыгын далилдегиле.

178. Алган билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөдү окуп чыгып, кара тамга менен басылган сөздөрдү көчүрүп жазгыла. 2) Аларды уңгу, мүчөгө ажыраткыла. 3) Мүчөлөрдүн жардамы аркылуу кайсы сөз түркүмүнөн кайсы сөз түркүмү жасалды?

1. Достук – достук менен төлөнөт. 2. Жер байлыгы – эл байлыгы. 3. Кыргыз Республикасындагы жашаган кишилердин мейли жашы, мейли карысы сыйлашууга² шыктуу. 4. Кычандын эрдигин коллективдештирүү жылдарындагы тап күрөшү жараткан. 5. Токтогулдун балалык кези

өтө оор турмушта өткөн. 6. **Жокчулукта** чулдук да булбулдай сайрайт. 7. Жайлоодогу **малчылар** көчүрүлүп келип, саздак жерге кондурулду. 8. Чүй соорусу – **дыйканчылыкка** кенен жер. 9. **Бактысыз** жүрдүм башынан, **кордукту** тарттым жашыман. 10. Асманда **сансыз** жылдыздар жыбырады.

* 179. Жаңы билимге өз алдынча ээ болуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сөздөргө атоочтон атооч жасоочу мүчөлөрдү улап, көчүрүп жазгыла. 2) Уңгу, мүчөгө ажыраткыла. 3) Мүчөнүн кайсы түрү экенин тапкыла.

I. Айла, жумуш, кызмат, күзөт, жолдош, кийим, жер, ата.

II. Тоо, сөз, алтын, иш, суу, саз, муз, дос.

36-§. Атоочтон этиш жасоочу мүчөлөр

Э р е ж е (аныктама)

Кээ бир мүчөлөрдүн жардамы менен атооч сөздөрдөн этиш сөздөр жасалат. Ага төмөнкү мүчөлөр кирет:

Сөз жасоочу мүчөлөр	Мисалдар				
-ла	иште, майдала, кайчыла, жакшыла, кооздо, экөөлө, башта, кышта, жайла, араала, балтала, сырда ж. б.				
-лан	намыстан, сыймыктан, капалан, суктан, эттен, сулуулан, сактан, кекечтен ж. б.				
-а	сана, чене, көзө, отто, ойно, күчө, түнө, бошо, оңо, түзө, өөнө, сына, теңе ж. б.				
-ар	агар, көгөр, карар, кызар, бозор, узар, түнөр ж. б.				
-лаш	достош, сүйлөш, жардамдаш, иштеш, кезектеш, амандаш, элдеш, катташ ж. б.				
-кар	башкар, аткар, откор, өткөр ж. б.				
-каз	атказ, откоз, өткөз ж. б.				
-ай	-ык	-сыра	-ан	-ы	-сын
чоңой, картай, кеңей	жолук, демик, бирик	кансыра, алсыра, уйкусура	оозан, узан	тары, байы, жашы	баатырсын, мыктысын, улуусун ж. б.

* 180. Жаңы билимге ээ болуу көнүгүүсү. 1) **-ла**, **-лан**, **-а**, **-ар**, **-кар**, **-каз** мүчөлөрүн атооч сөздөргө улап, сөздөрдү түзгүлө. 2) Ал сөздөр кайсы сөз түркүмүнөн жасалды? 3) Атоочтон атооч жасоочу мүчөлөр менен атоочтон этиш жасоочу мүчөлөрдүн айырмачылыгын далилдегиле.

181. Жеке иштөө көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, атоочтон этиш жасоочу мүчөлөрдү тапкыла. 2) Сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. 3) Этиш кайсы сөз түркүмүнөн жасалды?

1. Эсептешкен дос болбойт. 2. Бөтөлкө менен достошкон, өмүрү менен коштошот. 3. Карагайды балталап, комуз чаптым токойдо. 4. Чындык менен ойнобо. 5. Тандаган тазга жолугат. 6. Биримкул тарткан сүрөтүн кооздой баштады. 7. Сабактан начар билгендериңерге жардамдашкыла. 8. Улуусунуп кичүүлөрдү кемсинтпе. 9. Танабай өткөндөрдү эстеп, ого бетер түнөрдү.

182. Окуучуларды көнүктүрүү жана машыктыруу көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, көп чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү коюп жазгыла. 2) Кайсы мүчөлөрдүн жардамы менен атооч сөздөрдөн этиш сөздөр жасалды?

1. Улууну **сый...**, кичүүнү **урмат...**⁴. 2. Тапсаң – **сүй...**, жоготсоң – **күй...**. 3. Булак **бир...се** – дарыя, эл **бир...се** – күч. 4. Алды менен өзүң **сын...**, анан элге сынат. 5. **Ойноп** сүйлөсөң да, ой...п сүйлө. 6. Калыбек пальтосунун жакасын **топчу...ып**, моюн орогучун кымтыланып койду. 7. Күн эки күндөн бери **бороон...п**, шамал түшкөн карды **жел...п** турду. 8. Таң **аг...ып**, жерге жарыкчылык кирди. 9. Чоро **сана...п** келе берди. 10. Болот эритүүнү автомат **баш...ат**, кемчилдик болуп калса, дароо **кабар...йт**. 11. Гүлсары **таш...п**, баспай калганды билбейт. 12. Субанкул тракторду **баш...ып** жүргөнүнө өзү сүйүнчү. 13. Гүлсары алсырап, **дем...ип**, картайган убагы. 14. Танабай **баатыр...ып** карап турду да, **намыс...ып** кайра кирди

* 183. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Төмөнкү атооч сөздөргө этишти жасоочу мүчөлөрдү улагыла. 2) Аларды катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө. 3) Атоочтон атооч жасоочу мүчөлөр менен атоочтон этиш жасоочу мүчөлөрдү Венндин диаграммасын колдонуп салыштыргыла.

Тарбия, суу, кызыл, кат, бут, жарк, ата, от, кең, түн, дос, санаа, оюн, жарык, алыс, жашыл.

37-§. Этиштен атооч жасоочу мүчөлөр

Э р е ж е (аныктама)

Этиш сөз түркүмдөрүн атооч сөз түркүмдөрүнө өткөрүп жиберүүчү мүчөлөр **атоочтон этиш жасоочу мүчөлөр** деп аталат.

Мүчөлөр	Мисалдар
-ым	басым, билим, бөлүм, кийим, чечим, сезим, чийим, татым
-ма	сайма, басма, тосмо, кесме, түймө, котормо, тапшырма
-мал	ташымал, оромол, ачымал

Мүчөлөр	Мисалдар
-мак	оймок, өрмөк, чертмек, куймак, иймек, үймөк, табышмак ж.б.
-гы	чалгы, шыпыргы, ачыткы, уютку, сузгу, күлкү, көчкү, кыргы, сүлгү ж. б.
-гыч	тангыч, ачкыч, сүзгүч, баскыч, кескич, туткуч, илгич, отургуч, тепкич ж. б.
-ынды	чабынды, кесинди, таштанды, үзүндү ж. б.
-ык	айрык, жырткы, тешик, буйрук, ышкырык ж. б.
-мыш	турмуш, тушамыш, тарамыш, кылмыш ж. б.
-ыш	чабыш, уруш, согуш, этиш ж. б.

Булардан сырткары **-каз, -ырка, -ай, -ык, -сыра, -ан, -ы, -сын** мүчөлөрү да кирет.

184. Мурунку тема менен байланыштыруу көнүгүүсү. 1) **Чийим, оромол, сайма, түймө, оймок, өрмөк, илгич, кыргы** деген зат атоочторду катыштырып, кыргыз элинин кол өнөрчүлүгүнө байланыштуу текстти түзгүлө.

185. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, этиш сөздөрдөн жасоочу атооч сөздөрдү тапкыла. 2) Аларды уңгу, мүчөгө ажыраткыла. 3) Сөз жасоонун морфологиялык жолу кандай болот?

1. Макмалга сайма сайгандай, жаратылыш бир сонун. 2. Бүбү оромолун колуна алып, келе жаткан солдатты карай чуркады. 3. Осмонбек чертмегин күүлөп, өсүп-өнгөн элди ырдады. 4. Кубаныч көп, кайгыруу жок. 5. Аксак козу – тартынчаак, семиз кулун – үркүнчөөк.

* 186. Алган билимдин чындыгын текшерүү көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү сүйлөмдөрдөн этиш сөздөн атооч жасоочу сөздөрдү көчүрүп жазгыла. Алар кандай мүчөлөр менен жасалгандыгын аныктагыла. 2) Ал мүчөлөрдүн алгачкы формасы кандай?

1. «Аккула» ипподромунда Нооруз майрамына карата улак тартыш, оодарыш, эңиш, жорго салдырыш сыяктуу улуттук ат оюндары өз ирети менен өттү. 2. Уста ачкычын, кескичин, сүргүчүн, кыргычын, туткучун алып, ишине киришти. 3. Тапшырма берилип, чалгынчылар өз иштерин аткарууга кетишти. 4. Акыл менен бүтпөгөн иштин акыры, кыйкырык менен бүтөт. 5. Өткүр Чаргын шашкалактап, кирип келди. 6. Турмуштан сырткаркы искусствонун өмүрү кыска болобу?

187. Окуучулардын алган билимдерин тереңдетүү көнүгүүлөрү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, этиш сөздөрдөн атооч сөздөрдү жасоочу мүчөлөрдү таап, алдын сызгыла. 2) Анын кандай мүчө экенин (этиштен зат атоочту же башка атооч сөздөрдү жасаганын) аныктагыла.

1. Гүлсары жорго мингич ат катары сарайга жеткирилди. 2. Минүүгө көлүк болсун деп багып, нечен атты чарбага жөнөттү. 3. Жаңы башкарма менен Танабай алгач ушинтип кездешишти. 4. Чогулушта чындык керек, чогууда тынчтык керек. 5. Жыйналышта жалкоолор, эмгек тартибин бузуучулар жөнүндө сөз болду. 6. Бурулча куймак куюп, келген конокторду сыйлады. 7. Танабай Ыбрайымдын сөзүнөн кийин бир чечимге келди. 8. Байдын да бир татым тузу кемиптир.

* 188. Проблемалык көнүгүү. 1) Сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы (жолу) жөнүндө түшүндүргүлө. 2) Төмөнкү мүчөлөрдү этиш сөздөргө улап, атооч сөздөрдү түзгүлө. 3) Бул мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалган атооч сөздөрдү катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө. 4) Аларды сөздүн курамына (уңгу, мүчөсүнө) ажыратып, мүчөлөрдүн алгачкы формасын тапкыла, эмне үчүн алар ушундай өзгөрүүлөргө дуушар болгонун далилдегиле.

-ак	-гак	-й	-мыш
-арман	-ган	-ыч	-оо
-ач	-гын	-к	-уу (-үү)
-аша	-дак	-л	-ы
-га	-лык	-ым	

38-§. Этиштен этиш жасоочу мүчөлөр

Эреже (аныктама)

Төмөндөгү мүчөлөр этиштен этишти жасайт:

Мүчөлөр	Мисалдар
-ык	көнүк, бышык, тынык ж. б.
-ын	көрүн, билин, урун, басын ж. б.
-дыр	билдир, күлдүр, алдыр, аттыр ж. б.
-ар	чыгар, кайтар, багар, көрөр ж. б.
-ыр	бүтүр, кечир, качыр, ашыр ж. б.
-кар	өткөр, бүткөр, аткар ж. б.
-ыш	тийиш, бериш, алыш, көрүш ж. б.
-гыла	чапкыла, ургула, сүргүлө ж. б.
-мак	бармак, келмек, алмак ж. б.
-гыз	отургуз, билгиз, тургуз ж. б.
-кыр	жаткыр, жеткир ж. б.
-т	кайнат, иштет, ойнот ж. б.

189. Үлгү боюнча алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү этиш сөздөргө этиш жасоочу мүчөлөрдү улап жазгыла. 2) Эмне үчүн ал мүчөлөр этиштен этиш жасоочу мүчө экендигин далилдегиле.

Үлгү: *ал – алдыр – алыш – алгыла – алмак – алгыз – алдырат.*

Көн, быш, тыт, чык, бүт, бар, бил, чап, кел, кач, кеч.

190. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыгып, этиш сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. 2) Кайсы мүчө экендигин (сөз өзгөртүүчү) аныктагыла. 3) Сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу мүчөлөрдү салыштыргыла.

Кранды ультра үн бекитет

Болгариянын адистери кранды ультра үндүн жардамы аркылуу беки-түүнүн системасын сунуш кылышты.

Күндөлүк турмушубузда биз канча сууну ысыраптайбыз? Ал эми суу-ну литр менен эмес, кубометр менен өлчөгөн ишканаларчы? Болгарияда-гы Пловдив шаарынын адистери адам унутуп, ачып кеткен кранды жаба турган автоматтык системаны ойлоп табышты. Ал система ультра үндүн эки чөйрөнүн чек арасында чагылдыруучу принцибине негизделген. Ай-талы, суу сактагычтын түбүнө орнотулган датчик жогору жакка импульс жөнөтөт. Суунун деңгээли мүмкүн болгон чектен ылдыйлаар замат суу дароо токтотулат. Муну программа аркылуу ишке ашарышат. Ал эми программага сууну сарптоонун чени киргизилиши мүмкүн. Анда ультра үн «кароолчусу» сууну белгиленген өлчөмдө гана берери анык. (*«ЖЛ»*)

191. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, тиешелүү мүчө-лөрдү көп чекиттин ордуна койгула. 2) Мүчөлөр эмне үчүн фонетикалык жактан өзгөрдү?

1. Гүлсары эс алып, көпкө тын...ты⁷. 2. Бир маалда эшиктен Козубек көр...дү. 3. Шаршен элди аябай күл...дү. 4. Эл дагы менин адам болгонум-ду көр... 5. Танабай ишин бүт...дү да, жылкыларды көздөй жөнөдү. 6. Коюн алдырган короосун беки...ет. 7. Танабай Чоро менен аман...ып көр...тү. 8. Жакшы ката кет...се, өзүн жемелейт, жаман ката кет...се, жолдошун жемелейт. 11. Кош айда... бармак-келмек, кетмен чап... алмак-салмак.

39-§. Сөз жасоонун синтаксистик жолу

Эреже (аныктама)

Эки же андан ашык сөздөрдүн ажырагыс тизмегинен туруп, лекси-калык жактан бир гана маанини билдирген, жаңы маанидеги сөздөр-дү жасоо **синтаксистик ыкма** деп аталат.

Мисалы, *Ата Мекен, таш бака, алп кара куш, ага-ини, бала-бакыра, Кара-Суу, Ат-Башы, ЖК, БГУ*. Булар *ата* жана *мекен, таш*

жана бака, ага жана уни, бала жана бакыра, кара жана суу, ат жана башы деген сөздөрдөн жана ЖК, БГУ толук маанилүү сөздөрдүн баш тамгаларынын кыскарышынан түзүлүп, бир жаңы маанини түшүндүрдү.

Татаал сөздөр синтаксистик жол менен жасалат.

Татаал сөздөр

Жаңы теманы түшүндүрүү үчүн алынган мисалдар жана сүйлөмдөр:

1. Ысык-Көл көйкөлүп, көгүш тартып, мелтиреп тынч жатат.

2. Ала-Тоонун чокусуна токтогон бирин-серин үлбүрөгөн ак булуттар Күндүн батарда чачкан нуруна боёлуп, кызгылт тартат.

3. Чатыр-Көл – Кыргыз Республикасы менен Кытай чегинде жайгашкан, тайыз көл.

4. Поезд өтпөй калган ара-чолодо талаа бети кулак-мурун кескендей, ың-жың тунжурап турат.

Э р е ж е (аныктама)

Эки же андан көп сөздөрдөн айкалышып, бир гана маанини, бир гана түшүнүктү билдирген сөздөр **татаал сөздөр** деп аталат.

Мисалы, *аш казан, ач көз, кол башчы, ден соолук, кол жазма, калай кашык, алтын саат, ат кулак, орун басар; ата-эне, ага-тууган, жер-суу, эже-сиңди, бала-чака, КР (Кыргыз Республикасы), РФ (Россия Федерациясы), АК (акционердик коом)* ж. б.

Татаал сөздөр төмөндөгүдөй мүнөздүү белгилерге ээ:

1. Татаал сөздөрдүн курамындагы сөздөрдү бири-биринен ажыратып кароого болбойт: *Ата Журт, алп кара куш, ак чардак, агайын-тууган, өйдө-төмөн, сак-саламат, Базар-Коргон, Кара-Коюн.*

2. Татаал сөздөр биригип келип, бир затты, кыймыл-аракетти билдирет: *акыл-эс, аман-эсен, ой-тоо, келе жатат, чоң эне, ат чабыш, иштеп жатат.*

3. Сүйлөм ичинде татаал сөздөр сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат:

Ээлик: *Ала-Тоо* менин үйүмсүң, *Ала-Тоо* менин сүйүүмсүң.

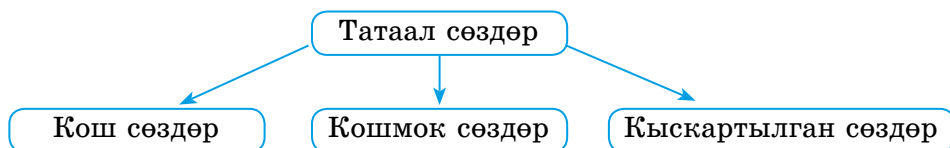
Баяндоочтук: Келе жатышкандар – *ата-энелер, агайын-туугандар, бала-чакалар, эже-сиңдилер.*

Аныктоочтук: *Тянь-Шандын, Көкиримдин, Ак-Өгүздүн* ашууларына бөлүнүштү. *Молдо Кылычтын, Молдо Нияздын, Тоголок Молдонун* ырларын окурмандар жакшы билишет.

Толуктоочтук: Эл *Коңур-Өлөңдү, Алабашты* өрдөп конушту.

Бышыктоочтук: Акбар *Кароол-Дөбөгө* чыкты. *Бакай-Атага, Кара-Буурага* бардык.

Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр үчкө бөлүнөт

192. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, татаал сөздөрдү тапкыла. 2) Эмне үчүн татаал сөздөр сөз жасоонун синтаксистик жолуна кирет? 3) Татаал сөздөрдү тууралап жазгыла.

1. Ала тоону карай жол кетет. Жол Тамга Терек, Калмак Кырчын, Кап Согоор, Как Көл, Ничке, Доскана, Кызыл Суу аркылуу өтүп отуруп, туптуура Тогуз Торого жеткирет. 2. Жоро жолдоштун көбөйүшүн кааласаң, ачык айрым, калыс бол. 3. Кыргыздардын улуттук боштондук үчүн көтөрүлүшү бир миң тогуз жүз он алтынчы жылы болгон. 4. Көрө көрө көсөм болот, сүйлөй сүйлөй чечен болот. 5. Тоо башынан булут көрүнсө, кокту колот, жылга жыбытты туман басат.

* 193. Алган билимди текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Көп чекиттин ордуна тиешелүү татаал сөздөрдү коюп жазгыла. 2) Алардын жазылышына көңүл бургула.

1. Жылкыларды коңшу жылкычыларга табыштап коюп, Танабай ... менен айылга жөнөдү. 2. Өлкөбүздү ... менен гүлдөтөлү. 3. Силердин ишиңер да, ... да элге үлгү болгондой болуш керек... 4. ...беттешүүдө биздин спортчулар жеңишке жетишишти. 4. Кубаныч менин алдымдан ... чыга түштү. 5. Айрым терминдер орусчадан которулуп, ... кабыл алынат. 6. Кыргызда улуттук оюндары бир топ: ..., дүмпүлдөк, ..., селкинчек, ... ж. б.

Колдонулуучу сөздөр: бак-дарактар, токту сурамай, үй-бүлөсү, кылык-жоругуңар, сөзмө-сөз, жекеме-жеке, бетме-бет, жоолук таштамай, ак чөлмөк.

194. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Төмөнкү татаал сөздөрдү катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө. 2) Кошмок сөз түрүндөгү татаал сөздөр кандай жазылат? 3) Далилдегиле.

Үлгү: *Ит мурун – С витаминине өзгөчө бай. Анын иммунитетти көтөрүүчү касиети бар. Жазында ит мурунду чай катары демдеп ичишет. Ал сасык тумоону алдын алат.*

Козу карын, бөрү карагат, кызыл карагат, кара бүлдүркөн, ит мурун

195. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Жөнөкөй жана татаал сөздөрдү таблица түрүндө жазгыла. 2) Алардын айырмачылыгын айтып бергиле. 3) Татаал сөздөр маанилик жактан бир бүтүндүктү береби?

40-§. Кош сөздөр

Теманы түшүндүрүү үчүн алынган мисалдар жана сүйлөмдөр:

1. Он бешинде толгон Ай жердин ак-карасын дааналап, жылга-жыбытты, аң-дөңдөрдү, кокту-колотторду, бийик-бийик аска-зоолорду дапдаана кылып көрсөттү.

1 - э р е ж е (аныктама)

Эки же андан көп сөздөрдүн туруктуу айкалышынан түзүлүп, жалпыланган бир түшүнүктү билдирген, жуп-жубу менен айтылган татаал сөздөр **кош сөздөр** деп аталат.

196. Жаңы билимди өздөштүрүүгө киришүү көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү сөздөрдү окуп чыккыла. 2) Айрымдарын катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө. 3) Эмне үчүн кош сөздөр сөз жасоонун синтаксистик ыкмасына кирет?

Күч-кубат, кайгы-капа, бетме-бет, курт-кумурска, азык-түлүк, бала-бакыра, акыр-чикир, уйгу-туйгу, быкы-чыкы.

2 - э р е ж е (аныктама)

Кош сөздөр маанисине карата төмөндөгүдөй **үч топко** бөлүнөт:

1. Эки сөзү тең маани берүүчү кош сөздөр.

Буга: *ата-эне, эже-сиңди, жакшы-жаман, оң-тетири, курбу-курдаш, кышты-кыштай, эл-жер, өйдө-ылдый, оң-тетири, илим-билим, бак-дарак, келим-кетим, сак-саламат, кайгы-капа, көзмө-көз, сөзмө-сөз, оозмо-ооз, курт-кумурска, чымын-чиркей, козу-улак ж. б.* сөздөр кирет.

197. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. Төмөндөгү тексттен кош сөздөрдү көчүрүп жазып, алардын кандай жазыларын айтып бергиле.

Ата-эне

Ар кимдин ата-энеси бар. Сенин атаң – чоң атаң менен чоң энеңдин баласы, энең – таятаң менен таенеңдин кызы. Сенин ата-энең – айылда же шаарда, ар кандай уюмдарда, мекемелерде иштеген мээнеткеч адамдар. Ар бир ата-эне балам чоңоюп, эрезеге жетсе, жакшы адам болсо деп тилейт. Баласын тамак-аш, кийим-кече менен камсыз кылат, таалим-тарбия берип өстүрөт. Атаң менен энең сенин бактылуу балалыгың, жаштык чагың үчүн кам көрүп, окуп, илим-билим алышыңа, эмгекке үйрөнүп, акыл-эстүү болуп чоңоюшуңа ыңгайлуу шарттарды түзөт.

Ата-энеңдин эмегин баалап, алар менен сыймыктан, сый-урмат көрсөт! («Балдар энциклопедиясынан»)

3 - э р е ж е (аныктама)

2. Бири маани берүүчү, бири маани бербеген кош сөздөр. Мисалы, *эт-мет, китеп-сипеп, мал-сал, бала-чака, азык-түлүк, кийим-кече, көйнөк-көнчөк, кызыл-тазыл, будуң-чаң, тарс-турс, нан-пан, ыгым-чыгым, жоро-жолдош* ж. б.

198. Алган билимди текшерүү көнүгүүсү. Төмөндөгү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, кош сөздөрдү таблица түрүндө бергиле.

1. Талаанын бети толгон эркек-аял, бала-чака. 2. Абдыкерим сай-сөөгүн какшаткан оорудан алсырай баштады. Каныш эне бат-бат кыймылдап, балдарын мектепке узатканы чай-пайын, май-сайын коюп, шашып-бушуп жүрдү. 3. Таабалды ийри-буйру көчөлөрдүн биринен-бирине түшүп, базардын чет жагын карай бет алды. 4. Үй ичинде каршы-терши баскан адамдардын дабышы гана угулат. 5. Тоонун арасында кызыл-тазыл кооз гүлдөр жайнап турат. 6. Эркин эже текчедеги кийим-кечени, көйнөк-көнчөктөрдү түздөп, арасына атыр самын салып койчу.

Ү л г ү :

Эки сөзү тең маани берүүчү кош сөздөр	Бири маани берип, бири маани бербеген сөздөр

199. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текстти окуп чыгып, кош сөздөрдү тапкыла. 2) Кандай кош сөздөр экенин аныктагыла.

Жарамазан

Орозо күндөрүндө жарамазан айтылат. Бул ата-бабадан калган салт болуп эсептелинет. Жарамазан үйдөн-үйгө, айылдан-айылга кыдырып айтылат. Аны үйдүн оң жак босогосу тарабында катар-катар турушуп, обон менен ырдашат. Ошол үйдүн ээсинин кадыр-баркы, ата-теги, үй-бүлөсү, мал-жаны макталып ырдалат. Ошондой эле ага сак-саламаттыкты, бакыттаалайды жана башка кабыл болуу өңдүү ак тилектер да баяндалат.

- Жарамазан ырын билесиңерби?

4 - э р е ж е (аныктама)

3. Эки сөзү тең маани бербеген кош сөздөр. Мисалы, *үрөң-бараң, быкы-чыкы, быт-чым, кажы-кужу, акыр-чикир, ыпыр-сыпыр, уйгу-туйгу, чак-челекей* ж. б.

4. Кош сөздөр араларына дефис коюлуп жазылат: *ага-уни, өйдө-ылдый, азык-түлүк, кийим-кече, айыл-кыштак, эл-жер, бак-дарак, жоро-жолдош, буркан-шаркан, бүгүн-эртең, үрөң-бараң, быкы-чыкы, ыпыр-сыпыр* ж. б.

200. Алган билимди текшерүү көнүгүүсү. Окуп чыгып, кош сөздөрдүн арасына эмне үчүн дефис коюлуп жаткандыгын, кандай кош сөздөр экенин далилдегиле.

1. Катар-катар Керме-Тоо,
Бир-бирине жалганар.
Керме-Тоону жай кылат,
Өткөн-кеткен эл-журттар. (М. К.)

2. Ардактуу ата-энелер, сиздер менен бетме-бет, оозмо-ооз сүйлөшөйүн деп чакырттым. 3. Балдарыңар батышта ата-конуш жериңерди, алтын-күмүш кениңерди коргоп, аман-эсен, сак-саламат келишсе дейбиз. 4. Ак боз ат кезек-кезек башын чулгуп, кээде быш-быш этип, таскагын жазбай келе жатты. 5. Нурбай үнсүз-сөзсүз жүгүргөн бойдон үймө-үй кыдырып чыкты. 6. Баарыбыз⁷ бир үй-бүлө болчубуз, улуу-кичүүсү да, кары-картандары да, кыз-кыркыны да, бала-чакасы да чоң апама баш ийчү. 7. Апам улам-улам көздөрүн аарчып, тээ алыска-алыска балдары келе калчудай тиктейт.

201. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Көчүрүп жазып, сүйлөмдөгү кош сөздөрдү тапкыла. 2) Кош сөздөрдүн кайсы түрү экендигин (эки сөзү тең маани берүүчү кош сөздөр; бир сөзү маани берип, экинчи сөзү маани бербөөчү кош сөздөр; эки сөзү тең маани бербөөчү кош сөздөр) айтып бергиле. 3) Кош сөздөрдүн жазылышын аныктагыла.

1. Шамал уйгу-туйгу болуп, жаан жаай баштады. 2. Чоң арыктын алдындагы эски үйдөгү кирип-чыгып, опур-топур болгон адамдардын агымы бар. 3. Көлдүн тиги жагынан да, бул жагынан да от жылт-жулт этет. 4. Азыр Бишкек – Ош жолу көркүнө чыгып, убай-чубай күндүртүндүр машинелер зымыроодо. 5. Кээ бир атчандар бак-бак сүйлөшүп, ыпыр-сыпырга көңүлдөрүн бурушпай келе жатышат. 6. Таң. Жумушчулар үрүл-бүрүлдө турушат да, жерге жарык кирери менен жумушка чыгышат. 7. Күн нурунда кыпындар жарк-журк этип, туш-тушка чачырады.

41-§. Кошмок сөздөр

Талдоо үчүн алынган мисалдар жана сүйлөмдөр:

1. Эмки сөз, кымбаттуу балдар, *Ата Мекен* жөнүндө болот.
2. *Ысык-Көл*, *Соң-Көл*, *Чатыр-Көл*,
Көлү сонун кыргыздын.

3. *Айыл чарбабыз*, *өнөр жайыбыз* тез өнүксө эле ушул кыйынчылыктан чыгып кетер элек.

4. *Жол башчы*, *темир жол*, *алтын саат*, *калай кашык*.

1 - э р е ж е (аныктама)

Эки же андан ашык сөздөрдүн туруктуу айкашууларынан түзүлүп, так бир түшүнүктү билдирген сөздөр же сөз айкашы **кошмок сөздөр** деп аталат.

Кошмок сөздөргө төмөнкүдөй сөздөр кирет: 1. Ар бир сөзү өз алдынча мааниге ээ болгон сөздөр. *М и с а л ы, боз үй, бел боо, кырк аяк, беш жылдык, ала карга, чек ара, Ата Мекен, өнөр жай, айыл чарба, күн карама, бет май ж. б.*

2. Кошмок сөздөргө эки же андан ашык сөздөрдөн куралган адам аттары да кирет.

М и с а л ы, Темиркул, Кудайберген, Тоголок Молдо, Молдо Нияз, Жеңижок, Токтогул, Асанбай, Жетикашка, Бешкемпи ж. б.

202. Жаңы билим алууга окуучуларды даярдоо көнүгүүсү. 1) Жогорку кошмок сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү ойлоп тапкыла. 2) Тапкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. 3) Туура же туура эмес экендигине класста коллективдүү талкуу жүргүзгүлө.

203. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, кошмок сөздөрдү кашаадан чыгарып, тууралап жазгыла. 2) Алардын канча жана кандай сөздөрдөн түзүлгөндүгүн аныктагыла. 3) Кош сөз менен кошмок сөздөрдүн айырмасы кандай?

1. Айланада чымчыктар чыйпылдап, чымын-чиркей ызылдап, жаратылыштын жайкы сулуулугун (ого бетер) көркүнө келтирет. 2. Бирин-бирин куушкан ак көпөлөктөр (колтийбеген) кооз гүлдөргө анда-санда (конокалышып), чырмалган муруттарын (жазыпжиберишет). Султанмурат (көзкырын) салып, Мырзагүлдү (карапкоюп) отурган. 3. (Тоголок Молдо) – кыргыз элинин улуу акыны. 4. Көрдүңбү, балам, чымчыктар (таңэрте) кандай сайрап жатканын. 5. Жашылча өсүмдүктөрү үчүн (элкайдакөчөттүн) кызматы чоң.

2 - э р е ж е (аныктама)

Кошмок сөздөргө эки же андан көп сөздөрдөн куралган географиялык энчилүү аттар кирет. Алар биригип, баш тамга менен жазылат.

М и с а л ы, Ысык-Көл, Жалал-Абад, Ак-Сай, Тогуз-Торо, Ак-Буура, Сары-Челек, Ала-Бука, Жаңы-Жол, Сары-Жаз, Базар-Коргон, Жети-Өгүз ж. б.

Кээ бир географиялык энчилүү аттар эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлсө, бирок бир компоненти өз алдынча маани бербесе, бирге жазылат: *Каракол, Нарынкол, Кеңкол, Каракужур, Кызарт, Торугарт, Көгарт, Көкөмерен, Чаткал ж. б.*

204. Өз алдынча иштөө көнүгүүсү. 1) Төмөнкү текстти окуп чыгып, көчүрүп жазгыла, кошмок сөздөрдү тапкыла. 2) Алардын астын сызгыла.

Мекен

Бул сөз – бардыгыбыз үчүн өзгөчө кымбат. Мекен – бул ар кимдин киндик каны тамган жери. Учү-кыйырына көз жетпеген ажайып керемет өлкөбүз – кыргыз жери. Мекен деген аялуу сезим дайыма адамдардын жүрөгүнүн түпкүрүнөн орун алып, Ата Мекен деген касиеттүү эки

сөз биздин сезимде ажырагыс байланышта турганы бекеринен эмес. Эл башына күн түшүп, оор сыноо келген учурда адамдар салгылашууга: «Мекен үчүн!», «Ата Мекен үчүн!» – деп, киришкени белгилүү.

Биз Мекендин эки миң жылдан ашык мезгил ичиндеги тарыхын, өткөндөгү баатырдык иштерин, эркиндик үчүн күрөшкөн баатырлары менен жоокерлерин, улуу даанышмандары менен жаңы коомду жараткан уул-кыздарын эч качан унутпайбыз. Биздин Мекен – Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгаринин, Тайлак баатыр менен Курманжан датканын, Алыкул менен Чыңгыз Айтматовдун Мекени. Ар бир адам өз өмүрү жана эмгеги менен Мекендин тагдырына изин калтырып кетет. (БКАЭ)

* 205. Чыгармачылык көнүгүү. 1) Төмөндөгү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, кошмок сөздөрдү тапкыла. 2) Аларды тууралап көчүрүп жазгыла. 3) Эмне үчүн кошмок сөз экенин түшүндүргүлө.

1. Канаттуулар: көккытан, илекилек, акчардак, көккарга, карабоор, эчкимаарак, булбул, чабалекейлер уча башташты.

2. Жүгөрү дүмбүл болуп, жаңгакоймо, саралма, каражүзүм, кызылалча шагын ийип, берешен жер эне ырыскысын төгүп турган кези экен. (Т. К.)

3. Акмыя, карасойлок, сүттикен, эрмен, чырмоок өңдүү отоо чөптөр аз болду.

4. Кыргыз эли: Сагым бай, Саяк бай, Кенже кара, Балык ооз, Тыны бек, Найман бай сыяктуу улуу манасчылары менен сыймыктанышат.

42-§. Кыскартылган сөздөр

206. Өз алдынча билимге ээ болуу көнүгүүсү. 1) Сөздөр кандай (баш тамгаларынан же муундарынан ж. б.) кыскартылганын аныктагыла. 2) Баш тамгаларынан же муундарынан ж. б. кыскартылганын аныктагыла. 3) Эмне үчүн кыскартылган сөздөр татаал сөздөрдүн тутумуна кирерин түшүндүргүлө.

1. ЖК – Жогорку Кеңеш.
2. АКШ – Америка Кошмо Штаттары.
3. Октябрь райондук ИИБ (ички иштер бөлүмү).
4. Райаким – райондук аким.
5. КСДП – Кыргызстандын социал-демократиялык партиясы.

1 - э р е ж е (аныктама)

Бир нече толук маанилүү сөздөрдү баш тамгаларынан, муунунан ж. б. кыскартылып алынышы **кыскартылган сөздөр** деп аталат.

207. Жаңы билим алууга окуучуларды даярдоо көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, кыскартылган сөздөрдү тапкыла. 2) Кандай жолдор менен кыскартылганын аныктагыла. 3) Кыскартылган сөздөрдүн эрежесин айтып бергиле.

1. Камбар-Ата-1 ГЭСинин курулушунун КР үчүн мааниси зор. 2. Өмүрбек КГУСТАнын тоо-инженер факультетинде⁶ окуду. 3. ЖКнын кезектеги сессиясы башталды. 4. Облкеңештин депутаттары таза суу маселесин талкуулашты. 5. Кыргыз Республикасы – БУУнун мүчөсү. 6. 2001-жылы ШКУнун курамына КР, КЭР, РФ, Казакстан, Тажикстан, Өзбекстан мамлекеттери кирген.

2 - э р е ж е (аныктама)

Кыскартылган сөздөр төмөндөгүдөй жолдор менен кыскартылат.

1. **Маани берүүчү сөздөр башкы тамгаларынан кыскартылат:** ЖК – Жогорку Кеңеш, АКШ – Америка Кошмо Штаттары, КЭР – Кытай Эл Республикасы, КУУ – Кыргыз улуттук университети. КСДП – Кыргызстандын социал-демократиялык партиясы, жож – жогорку окуу жайлары. ИИМ – Ички иштер министрлиги, КМШ – Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештиги, БГУ – Бишкек гуманитардык университети, РФ – Россия Федерациясы, БУУ – Бириккен Улуттар Уюму.

2. Башкы сөздөрү баш тамгаларынан, кийинки сөзү толук алынып кыскартылат: *КТРдин президенти (Кыргыз телерадиосунун президенти), АКнын президенти (акционердик коомунун), КРдин Президенти (Кыргыз Республикасынын).*

3. Толук маанилүү сөздөр муундарынан кыскартылат: *филфак, юрфак, физмат.*

4. Биринчи же экинчи сөздөрү толук алынып, андан кийинки сөздөрү башкы тамгаларынан кыскартылат: *ЖК (Жогорку Кеңеш), Кыргыз УУ (Кыргыз улуттук университети), Кыргыз УИА (Кыргыз улуттук илимдер академиясы), «Адил» АК (акционердик коому), Кыргыз ББА (Кыргыз Билим берүү академиясы), Кыргыз Республикасынын МАИСи (мамлекеттик автоинспекциясы), Кыргыз АА (агрардык академиясы).*

5. Биринчи сөзү муунунан, кийинки сөзү баш тамгаларынан кыскартылат: *КырТАГ (Кыргызстан телеграф агенттиги), КамаАЗ (Кама автомобиль заводу), райИИБ, (райондук ички иштер бөлүмү).*

6. Бир же эки сөзү муунунан кыскартылып, кийинки сөзү толук алынат: *райаким, маммүлк, облаким, райкеңеш, облкеңеш, мамтелерадиокомитети, авиапочта, райсот, облсот, райпрокуратура, агрофирма.*

208. Жаңы билимге ээ болуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү кыскартылган сөздөрдү чечмелеп, толук маанисин тапкыла. 2) Алардын кандай жолдор менен кыскартылганын, эрежелерин айтып бергиле.

ШКУ, БШК, ББА, облБББ, ТИМ, КММА. (Жообун 110-беттен карагыла.)

209. Алган билимди өз алдынча бышыктоо көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдөн кыскартылган сөздөрдү тапкыла. 2) Кандай жолдор менен кыскартылганын айтып бергиле. 3) Аларды чечмелеп түшүндүргүлө.

1. КМШнын курамына кирген мамлекеттердин жетекчилеринин кезектеги жыйыны болду. 2. АКШ – дүйнөдөгү эң ири өнүккөн өлкөлөрдүн бири. 3. КУУдан окуп, атайын кесипке ээ болуу – ардактуу жана жооптуу иш. 4. Борбордогу БГУдан билим алдык. 5. Кыргыз Республикасы – ШКУнун мүчөсү. 6. Статкомдо иш кагаздары мамлекеттик тилде жүргүзүлөт.

210. Алган билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Жогорку кыскартылган сөздөрдүн эрежелерин жетекчиликке алып, төмөнкү толук маанилүү сөздөрдү кыскартылган сөздөргө айландырып, көчүрүп жазгыла. 2) Кандай жолдор менен кыскартылганын түшүндүргүлө. 3) Кыскартылган сөздөрдү катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Россия Федерациясы, Кореянын Элдик-Демократиялык партиясы, Кытай Эл Республикасы, райондук билим берүү борбору, Кыргыз Улуттук илимдер академиясы, Кыргыз мамлекеттик айыл чарба академиясы, Жылуулук электр борбору, облустук кеңеш.

Кыскартылган сөздөрдүн жазылышы

Кыскартылган сөздөр төмөнкүдөй жазылат:

1. Башкы тамгаларынан кыскартылган сөздөр баш тамга менен жазылат: *АКШ, КСДП, КМУУ, РФ, ЖК, КЭР, КЭДП, БУУ, МТС, КМШ.*

2. Төмөнкү башкы тамгаларынан кыскартылган сөздөр жалпы ат катарында колдонулгандыктан, кичине тамга менен жазылат: *жож (жогорку окуу жайы), райИИБ, облБББ.*

3. Башкы тамгаларынан кыскартылган сөздөргө мүчө уланганда эң аяккы тамганын атына карай уланат: *КРдин, КМУУнун, РФтин, ЖКнын, КЭРдин, ГЭСке.*

4. Эгер баш тамгаларынан кыскартылган сөздөрдүн тутумунда үндүүлөр болуп, ал бүтүн сөз катарында окулса, ага уланган мүчөлөр ошол үндүүлөргө карай жазылат: *БУУнун, КУУнун, НАТОнун, АКнын, ГЭСтин, ЭЛТРдин, ШКУнун (Шанхай Кызматташтык Уюму), ЕАЭБнын (Евразиялык экономикалык биримдик).*

5. Толук маанилүү сөздөр муундарынан кыскартылганда же биринчи сөзү муунунан, кийинки сөзү толук алынса, бирге жазылат: *профсоюз, агитпункт, облсот, райсот, райаким, райпрокуратура, телерадио, телебаян, телекөрсөтүү, радиоберүү.*

211. Алган билимди бышыктоо, кайталоо көнүгүүсү. 1) Эрежелерге келтирилген жогорку мисалдарды чечмелеп, сүйлөмдөрдү түзгүлө. 2) Баш тамгалардын кандай жолдор менен кыскарганын, алардын жазылышын түшүндүргүлө.

212. Окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун жогорулатуу көнүгүүсү. 1) Төмөнкү кыскартылган сөздөргө ар кандай мүчөлөрдү улап, көчүрүп жазгыла. 2) Эмне үчүн андай жазыларын далилдеп, эрежелерин айтып бергиле.

ГЭС, КМШ, КСДП, КЭР (Кытай Эл Республикасы), КЭДР (Корей Элдик-Демократиялык Республикасы).

(208-көнүгүүнүн ачкычы): Шанхай Кызматтык Уюму, Борбордук шайлоо комитети, Билим берүү академиясы, облустук билим берүү борбору, Тышкы иштер министрлиги, Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы.

43-§. Сөздөрдүн лексикалык-семантикалык жол менен жасалышы

Тилде жаңы сөздөр лексикалык-семантикалык жол аркылуу да жасалат. Анда мурда колдонулуп жүргөн сөздөрдүн мааниси кеңейип, жаңы, кошумча мааниге ээ болот.

Мындай сөздөр формалдык жактан өзгөрүүгө учурабайт. Алардын жаңы мааниге ээ болушу жаңы жана эски түшүнүктөрдүн өз ара ички, тышкы окшоштуктарына негизделет.

Мисалы, Революцияга чейин (1917-ж.) *ордо* деген *хан сарай* деген мааниде колдонулуп келсе, азыркы учурда бул мааниси көөнөрдү. Ал кыргыздын улуттук чүкө оюну катары колдонулуп калды.

Мисалы,

Борбор – ордонун борбору жана административдик түшүнүк маанисине ээ. Мисалы, Кыргызстандын борбору – Бишкек шаары.

Көшөгө. 1. Көшөгө – кыз-келиндердин тушуна тартылуучу буюм.
2. Көшөгө – театралдык бир актыны туюндуруучу түшүнүк.

- Сөздөрдүн бирде активдүү колдонулушу, бирде пассивге өтүшү эмнеге байланыштуу?

213. Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы мурунку жана кайсынысы жаңы мааниде экендигин аныктагыла. Сөздөрдүн маанилерин чечмелегиле.

1. Кундуздай кара чачы эки өрүлүп артында. Жүктү унаага эки бөлүп арттык. Бишкек–Торугарт жолу толук оңдолуп бүттү. 2. Ач кадырын ток билбейт. Ач тоюнат, арык семирет. 3. Ушул шаарды, ушул сонун жайды түзгөн эмгекчи эл өзү го! Эгин айдап, мал багып, эмгек кылчу жай келди. Качкындардын көбүндө үй да, жай да жок. 4. Чүй суусунун тоо жаккы кашаты – кырка жар. Чоң балта менен килейген дүмүрдү жарып кирди. Алымкул өзүнүн башына түшкөн жамандыкты жары Гүлайымга баяндап берди.

214. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. 2) Андагы сөздөрдү маанисинин жакындыгы боюнча иреттеп жазгыла.

1. Жети күнкү жаандан, желип өткөн жел жакшы. 2. Шашканынан ар кайсы журтта чечилбеген үйлөр, казан-аяктар жатат. 3. Жаңы журтка жаркырап, конгон элди карачы. 4. Анын өпкөсү жок. 5. Күн батса да, үлп эткен жел жок, үй да, сырт да дем болуп турду. 6. Жакшы көргөн адамдар көңүлүмдүн борборунда турат. 7. Жабылып журту конок алмак, күн мурун тамак-ашын турат камдап. 8. Эңкейиш жолдо аттар желе басса, дөңгөлөктөр көзгө илээшпей чимирилет. 9. 1926-жылдын 2-ноябрында Кыргызстандын борборунда биринчи улуттук музыкалык драмалык студия түзүлгөн. 10. Өпкө адамдын жана жаныбарлардын көкүрөк клеткасында орун алган.

215. 1) Төмөнкү сөздөр кандай мааниге ээ (бир же көп мааниге) экендигин аныктагыла. 2) Аларды катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө. 3) Кандай сөздөр көп маанилүү сөздөр деп аталат?

Басым. 1. Күчтүн басымы. 2. Бир нерсенин экинчи нерсеге караганда артыкчылыгы. 3. Чүкөнүн үчтөн турган тобу. Жыйырма басым чүкө. 4. Бир муундагы үндүүнүн башкаларга караганда күч менен айтылышы.

Агартуу. 1. Актоо, ак кылуу. 2. Окутуу, билим берүү.

Баскыч. 1. Тепкичтин бут коё турган жалпак таманы. 2. Бири-биринен айырмалоочу даража.

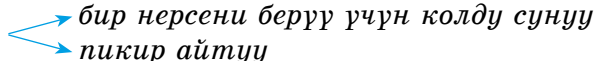
Жарыш. 1. Ат чабуу же жөө жүгүрүү мелдеши. 2. Эки адамдын өз ара мелдеши. 3. Бири-бири менен катарлаш абал.

Ийрим. I. Ийикке ийрилген жиптин түрмөгү. II. Иш үчүн уюшулган адамдардын тобу, кружок.

Тамыр. 1. Өсүмдүктүн жер алдындагы бөлүгү. 2. Адамдын кан тамыры.

216. Сөздөрдүн берген маанилерин схема түрүндө жазгыла.

Ү л г ү :

Сунуш

Ээ, уңгу, тамга, муун, мүчө, сарай.

Сөз жасоо боюнча талдоонун үлгүсү:

1. Сөздүн лексикалык маанисин аныктоо, м и с а л ы, *башчы* – бир нерсенин башчысы, жетекчиси.

2. Сөздүн морфологиялык белгисин аныктоо, м и с а л ы, *башчы*, *баш* – уңгусу, мүчөсү – *-чы*, сөз жасоочу мүчө, атоочтон атооч сөздөрдү жасайт.

3. Сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышын аныктоо, м и с а л ы, *жол башчы* – эки сөздөн жасалды.

Сөз жасоо боюнча талдаганда ал сөздүн кантип, кандай мүчөлөрдүн жардамы менен жасалганы да түшүндүрүлөт.

Жазуу жүзүндөгү талдоонун үлгүсү:

 башкарма – *башчылык* – жол башчы

Сөздүн курамы боюнча талдоонун үлгүсү:

Сөздүн курамы боюнча талдаганда, анын бардык бөлүгү уңгу, мүчөсү, мүчөнүн түрлөрү (сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү) ажыратылат.

1. Сөздүн уңгусун табуу

2. Сөздүн мүчөсүн ажыратуу

3. Мүчөнүн түрлөрүн (сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү) аныктоо

М и с а л ы, *жаш* / *тык*, *жигер* / *дүү* / *лук*.

44-§. Кыргыз орфографиясынын негизги эрежелери

Адабий тилдеги сөздөрдүн нормасын туура сактап, жазуу үчүн атайын иштелип чыккан эрежелердин жыйындысы **орфография** деп аталат.

Бул сөз гректин «орфо» (туура) жана «графо» (жазуу) деген сөздөрүнөн алынган.

Кыргыз орфографиясынын негизги эрежелерине: сөздөрдү бирге, бөлөк жана арасына дефис коюп жазуу, уңгу сөздөрдү жазуу эрежелери, сөз варианттарын, баш тамгаларды ж. б. жазуу эрежелери, сөздөрдү ташымалдап жазуу кирет.

Кыргыз тилиндеги уңгу сөздөр төмөндөгүдөй жазылат:

1. Өз алдынча турган уңгу сөздөр айтылышынча же угулушунча фонематикалык принцип боюнча жазылат: *ата, бала, кел, жаз, бар, оку, беш, алты, кызыл, сары, ак, мен, сен, ал, менен, жана, эмне, качан, кайда* ж. б.

2. Айрым тыбыштары орун алмашылып айтылган уңгу сөздөрдүн эки түрүнө жазууда жол берилет: *айыр – айры, кайры – кайыр, күнөм – күмөн, убакыт – убакты, бакыт – бакты* ж. б.

3. Төмөнкү сөздөрдө сөз башында **н** тыбышы түшүрүлбөй жазылат: *найза, намыс, нарк, нокто, начар, нөшөр, ным* ж. б.

Ал эми төмөнкү сөздөрдүн эки түрдүү жазылышына жол берилет: *нечен – эчен, небак – эбак, нары – ары* ж. б.

4. Басма сөздөрдө, оозеки кепте бирден **р, л** тыбыштары менен берилип жүргөн сөздөр төмөнкүчө жазылат: *рахмат* эмес, **ыракмат**; *раазы* эмес, **ыраазы**; *рас* эмес, **ырас**; *раак* эмес, **ыраак**; *руксат* эмес, **уруксат**; *рай* эмес, **ырай**; *рыс* эмес, **ырыс**; *лаачын* эмес, **ылаачын**; *лакап* эмес, **ылакап** ж. б.

5. Орус тилинен кабыл алынган сөздөр орус орфографиясы боюнча жазылат: *район, радио, роман, редактор, редакция, акция* ж. б.

6. Араб, фарсы ж. б. тилдерден кабыл алынган төмөнкү сөздөр **р** тыбышы менен жазылат: *рамазан, раис, рубай, рабат, райкан, расмий* ж. б.

217. Билимди тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү макалдарды окуп чыгып, уңгу сөздөрдү тапкыла. 2) Аларга тиешелүү мүчөлөрдү улап, сүйлөмдөрдү түзгүлө. 3) Уңгу менен мүчөнүн эрежелерин айтып бергиле.

1. Эл тилесе эр келет, эр урматын эл көрөт. 2. Эмгек кылсаң – эме-сиң. 3. Элде жүргөн эл тааныйт, кырда жүргөн жер тааныйт. 4. Эмгек өмүрдү узартат, уят бетти кызартат. 5. Улуунун өзү урмат, айткан сөзү кымбат. 6. Жалкоо көп уктайт, акыл айтсаң укпайт. 7. Бирөөгө чай бергениң, өзүңө май бергениң. 8. Душман көз артат, тууган сөз артат.

218. Өтүлгөн жаңы материалдарды сөздүк жат жазуу аркылуу бышыктоо.
1) Төмөнкү сөздөрдү көчүрүп жазгыла. 2) Айтылышы менен жазылышынын айырмачылыгын түшүндүргүлө.

а) Намыс, начар, ным, нечен, ыракмат, ыраазы, уруксат, ырыс, ылаачын, ылакап, район, радио, роман.

б) Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы туура эмес жазылган?

- 1) казыр 2) чакыр 3) ызат 4) аары

219. 1) Текстти окуп чыккыла. 2) Анын негизинде баяндама жазгыла.

Адамдын пейили

Кичинекей кыштакта бир абышка-кемпир жашаган экен. Абышка дайыма отун алып сатып, акча тапчу. Кемпири тапкан акчага нан, май, кант алчу. Күндөрдүн биринде абышка токойго келип майда отунду таппады да, бир арчага келди. Аны кыям деп ойлоду, ошондо баягы арчага адамча тил бүтүп: «О, ак ниет абышка, сен мени кыйба», – деп

мээримдүү сүйлөдү. «Сени кыйбасам, кемпирим менен күндүн суугунда кантебиз?» – деди абышка. «Мен сенин абалыңды түшүнөм. Андан көрө менин бутагымды карачы, анда кичинекей баштык илинип турат. Колуңа алсаң, ичинде алтын тыйындар бар, аларды алып, үйүңө жөнө, ак ниет абышка», – деди арча.

Жазга чейин эмес, бир канча жыл бою чал менен кемпири жыргап калышты. Ошентсе да, абышка бир күнү балтасын алып, токойго жөнөдү. Баягы арчага келди. Колун көтөрүп, балтаны арчага чаба турган болду. «Абышка, мени кыйбагын», – деди арча. «Кыйбаганда кантем. Үйдө отунум жок», – деп жооп берди абышка. «Жалган! – деди, ага арчанын ачуусу келип. – Баягыда аядым эле сени, азыр сен акча алууну эңсеп, ач көз нааданга айландың. Эми сага эч нерсе бере албайм». Абышка сөзгө көнбөдү, курч балтасын көтөрдү. Ошондо арча бутагы менен анын моюнуна оролду. Абышка ташка айланды. (С. Р.)

45-§. Сөздөрдү бирге жазуу эрежелери

Сөздөр төмөндөгүдөй учурларда бирге жазылат:

1. Курамдык бөлүктөрү өз ара биригип, тыбыштык түрүн өзгөртүп жиберген сөздөр бирге жазылат.

М и с а л ы,

бүгүн (*бу + күн*)

быйыл (*бу + жыл*)

өйүз (*ал + жүз*)

унчук (*ун + чык*)

агайын (*ага + уни*)

каякта (*кай + жакта*)

улутун (*улуу + тын*)

бүрсүгүнү (*бириси + күнү*)

аксарбашыл (*ак + сары + башыл*)

кантип (*кан (дай) + тип*)

кайнене (*кайын + эне*)

келатат (*келе + жатат*)

өгүнү (*ал + күнү*)

жылаңайлак (*жалаң + аяк*)

2. Бир компонентинин (жубунун) лексикалык мааниси жоголуп, өз алдынча колдонулбай, бир гана маани берип калган сөздөр бирге жазылат. М и с а л ы, *кечкурун, карамүртөз, балжууран, карагат, акжуумал, арабөк, акиташ, карөзгөй, жайбаракат* ж. б.

3. Адамдардын, айбанаттардын, жаныбарлардын бир нече сөздөн биригип жасалган татаал энчилүү аттары бирге (чогуу) жазылат. М и с а л ы, *Турдумамбет, Ысмайылакун, Кожожаш, Асанбай, Мамбеткерим, Турдакун, Бөрүбасар, Суречки, Алгара, Телтору, Сарала, Гүлсары, Аккула* ж. б.

4. Түгөйлөрүнүн маанилик касиеттерин сактап, лексикалашып кеткен төмөнкү кошмок сөздөр биригип жазылат. М и с а л ы, *арабөк, ашкабак, балжууран, байчечекей, ашказан, сөөлжан, тиригарак, ачкөз, көкжал, чаржайыт, чалагайым, теңтуш* ж. б.

5. Кыргызстандын аймагындагы эки же үч сөздөн турган татаал географиялык энчилүү аттар уңгуларын сактоо менен жазылат. М и с а л ы, *Ак-Талаа, Ат-Башы, Ак-Сай, Чоң-Сары-Ой, Ысык-Көл, Жалал-Абад, Чолпон-Ата, Базар-Коргон, Жети-Өгүз, Чоң-Кемин, Эркин-Тоо, Сары-Челек, Кара-Балта, Кара-Суу* ж. б.

220. Алган билимди алгачкы жолу бышыктоо көнүгүүсү. 1) Жогорку 45-параграфтагы 1-, 2-, 3-, 4-, 5-эрежелердеги мисалдарды катыштырып, оозеки сүйлөмдөрдү түзгүлө. 2) Алардын кандай сөздөрдөн бириккенин, эрежелерин айтып бергиле. 3) Аларды туура жазууга үйрөнгүлө.

221. Алган билимди бышыктоо көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, бириккен (бирге жазылган) сөздөрдү тапкыла. 2) Эмне үчүн алардын биригиш себептерин, жазылышын түшүндүргүлө. 3) Бириккен сөздөргө уланган мүчөлөрдү тапкыла.

1. Оо, Ала-Тоо, Ала-Тоо, ата-бабам өскөн жер. 2. Алиман сүйлөп бүтмөйүнчө, көпкө унчукпай отурдук. 3. Бүгүнкү күндөн эртеңки күн

сонун. 4. Жайы-кышы тарыды, былтыркыдан быйылы. 5. Аяк жагы Семиз-Бел, нары жагын карасаң, мелтиреген Ысык-Көл. 6. Сары-Челектин айланасында Кыла, Чөйчөк-Көл, Ийри-Көл, Арман-Көл деген дагы башка көлдөрү бар.

7. Кутубай, Бакай, Качканак,
Качып чыккан баштараак.
Муратаалы, Мурзабек, | Мурун качып келди эле.
Аркасынан Кулданбай
Куба качып келди эле. (Токтогул) |
|---|---|

222. Өзүнөр жашаган жериңердеги татаал географиялык энчилүү аттарга мисал келтирип, алардын кандай жазыларын түшүндүргүлө.

Мисалы, *Ысык-Көл, Сары-Челек, Жалал-Абад ж. у. с.*

46-§. Сөздөрдү бөлөк жазуу эрежелери

1. Түгөйлөрүнүн алгачкы маанилери толук сакталган кошмок сөздөр бөлөк жазылат: *беш кундук, алтын саат, күмүш кашык, тогуз коргоол, беш жылдык, беш көкүл, жети ата, бүткүл дүйнөлүк, айылдык кеңеш, айыл чарба, кеңеш өкмөтү, кой сарай, жылкы сарай, эгин талаасы ж. б.*

2. Жөнөкөй жана татаал сан атоочтор бирге айтылган сөздөрүнөн бөлөк жазылат: *он беш, отуз үч, жүз эки, жыйырма биринчи кылым, бир миң тогуз жүз он, жыйырма бала, отуз окуучу ж. б.*

3. Татаал этиштердин ар бир түгөйү бөлөк-бөлөк жазылат: *чуркап келе жатат; барып келдим; берип жиберип ий; жыгылып кете жаздап; барып токтодум; жардам көрсөт; салам бер; айтып ие жаздым; келип-кетип жүр ж. б.*

Эскертүү: Төмөнкү татаал этиштер бирге жазылат: *баратат, келатат, апар, алпар.*

4. Кошмок сөздөрдүн тутуму бир гана маани бергендигине карабастан, ар башка жазылат: *таш көмүр, темир жол, бала бакча, кара жыгач, калай кашык, өнөр жай, айыл чарба, Ата Мекен, алтын саат ж. б.*

5. Өз аты менен катар колдонулган же ылакап катарында айтылган кээ бир кошмок сөздөр арасына дефис коюлбастан, ар башка жазылат: *Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Жаңыл Мырза, Балык Ооз, Кыз Сайкал, Акыл Карачач, Эр Төштүк, Эр Табылды, Бала Курман, Чоң Курман ж. б.*

6. Адамдардын кесибин, аткарган ишин, өнөрүн, бийлигин ж. б. көрсөтүп, энчилүү аттар менен бирге айтылган жалпы аттар кичине тамга менен жазылат: *Курманбек баатыр, Тайлак баатыр, Курманжан датка, Алымбек датка, Кожомкул балбан, Чыңгыз кан, Тагай бий, Кожожаш мерген ж. б.*

223. Жаңы билимди өздөштүрүү көнүгүүсү. 1) Ырды окуп чыгып, кошмок сөздөрдү тапкыла. 2) Алардын эмне себептен башка (бөлөк) жазылган себебин түшүндүргүлө.

Ак калпактуу кыргызда,
Асыл жигит жакшы экен.
Айтканынан кайтпаган,
Макул жигит жакшы экен.
Термелбей элде бек турган,

Акыл жигит жакшы экен.
Жаш экенде бир атка,
Конгон жигит жакшы экен.
Кара көңүл душманды,
Талкалаган жакшы экен. (Б. А.)

224. Алган билимдин чындыгын текшерип көрүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, бөлөк жазылышка ээ болгон сөздөрдү тапкыла. 2) Бирге жазылган кошмок сөздөрдү тууралап көчүргүлө, алардын аныктамаларын түшүндүргүлө.

1. Адам – адам менен адам. 2. Үчкүнгө созулган олимпиада аяктады. 3. Апам айыл кеңешине депутат болуп шайланды. 4. Силер, балдар, начар окуганыңарга жардам бергиле. 5. Мира мектепке кележатат. 6. Китепкананы көздөйгеттим. 7. Класста жыйырмабеш окуучубуз. 8. Менденкийин алгелди. 9. Бешалты окуучу класска кирди.

47-§. Сөздөрдүн араларына дефис коюп жазуу эрежелери

1. Кыргыз тилиндеги бардык кош сөздөрдүн араларына дефис коюлуп жазылат: *кызыл-тазыл, ата-эне, эже-сиңди, бийик-бийик, бара-бара, тарс-турс, кыз-кыркын, курбу-курдаш, жакшы-жаман, сөзмө-сөз, жер-суу, чай-пай, китеп-ситеп, ыпыр-сыпыр, быкы-чыкы, акыр-чикир, тууган-туушкан, жан-жаныбар, бетме-бет, көзмө-көз ж. б.*

2. Кайталанып айтылган сырдык сөздөр: *пай-пай, чү-чү, кыруу-кыруу, өш-өш, чиге-чиге, түшөй-түшөй ж. б.*

3. Кайталанып айтылган тууранды сөздөр: *ха-ха, тарс-турс, жарк-журк, бака-шака, зып-зып, серең-серең, калдыр-кулдур, каак-каак ж. б.*

4. Адамдардын илимий даражасын, адистигин, кызмат наамын, чинин ж. б. белгилерин көрсөтүүчү төмөнкү сөздөр арасына дефис коюлуп жазылат: *акын-драматург, врач-терапевт, мүчө-корреспондент, генерал-майор, учкуч-космонавт, премьер-министр, экс-чемпион, экс-спикер ж. б.*

5. Адам аттары ар түрдүү эки фамилиядан турса, арасына дефис коюлуп жазылат: *Микола-Аскер, Жукеев-Пудовкин, Миклухо-Маклай, Пётр Семёнович Тян-Шанский ж. б.*

225. Өз алдынча билим алуу көнүгүүсү. 1) Окуп чыгып, дефис аркылуу жазылган кош сөздөрдү тапкыла. 2) Кош сөздөрдүн кайсы түрү экенин түшүндүргүлө.

1. Бак-таалайлуу, ырыс-кешиктүү, бала-чакалуу болушсун. 2. Туулуп-өскөн жер – күч-кубатым. 3. Түнкү сыдырым беттен сылап, эгин-тегин, бак-дарак билинер-билинбес шуудурайт. 4. Улуу-кичүү, аял-эркек аягы менен турган кез. 5. Чаргын бети-башын чала-була сүртүндү. 6. Шылдыр-шылдыр шылдырап, агып жатат миң булак. 7. Каак-каак каргалар, камыш түбү жорголоор.

226. Окуучулардын алган билимдерин тереңдетүү көнүгүүсү. 1) Төмөнкү сөздөрдү окуп чыккыла. 2) Кош сөздөрдү таап, тууралап жазгыла. 3) Кош сөздүн кайсы түрү экенин айтып бергиле.

Анда санда, каршы терши, мала кызыл, акыл ой, алыш бериш, кыжың кужуң, нан пан, дары дармек, бала чака, буркан шаркан, кечке жуук, жалт жулт, кийим кечек, уйгу туйгу, азык түлүк, бака шака, майда чүйдө, курал жарак, ысык салам, каз таман, Турдумамбет.

48-§. Баш тамгаларды жазуунун эрежелери

1 - э р е ж е (аныктама)

1. Сүйлөм баш тамга башталып жазылат. М и с а л ы, Жакшылык жерде калбайт.

2. Сүйлөмдүн же энчилүү аттын башына келген созулма үндүүнүн биринчи тамгасы баш тамга, экинчи тамгасы кичине тамга менен жазылат. М и с а л ы, *Уулум, ата-эненин акысы менен урматын сактай бил!*

3. Энчилүү аттар баш тамга менен жазылат:

- Адамдын аттары, атасынын аты, фамилиясы бир сөздөн же сөз айкашынан турганына карабастан. М и с а л ы, *Бакай, Жеңижок, Токтогул, Сыдыкбеков ж. б.*
- Өз атынан тышкары коюлган жашыруун аттар (псевдонимдер) баш тамгалар менен жазылат. М и с а л ы, *Молдо Кылыч, Молдо Нияз ж. б.*
- Жаныбарларга коюлган энчилүү аттар бир сөздөн же сөз айкашынан тургандыгына карабастан, баш тамга менен башталып жазылат. Кыргыздарда мындай аттар көбүнчө жылкыга жана иттерге карата колдонулат. М и с а л ы, *Аккула, Тайбуурул, Акжол ж. б.*
- Географиялык аттар (жер-суунун, тоолордун, калк орношкон пункттардын, көлдөрдүн ж. б. аттары) дайыма баш тамгалар менен жазылат. М и с а л ы, *Алай, Соң-Көл, Алчалуу ж. б.*
- Адабий чыгармалар анын каармандарынын аттарынан аталып, кош сөз катары айтылса, алар тырмакчага алынып, ортолоруна сызыкча коюлат да, баш тамгалар менен жазылат. М и с а л ы, *«Жаныш-Байыш», «Саринжи-Бөкөй», «Козу көрпөш – Баян сулуу» ж. б.*

- Астрономиялык энчилүү аттар баш тамга менен жазылат. Мисалы, *Марс, Чолпон, Күн, Жер, Ай, Юпитер, Жетиген* ж. б.
- Белгилүү даталардын, майрамдардын аттарынын биринчи сөзү баш тамга менен жазылат. Мисалы, *Аялдардын эл аралык майрамы, Жеңиш күнү, Жаңы жыл, Мугалимдер күнү, Билим майрамы* ж. б.

227. Окуучуларды машыктыруу көнүгүүсү. 1) Текст менен таанышкыла. 2) Энчилүү аттардын жазылышын түшүндүргүлө.

Жусуп Баласагын

Жусуп Баласагын – дүйнөлүк руханий маданияттын ири өкүлдөрүнүн бири. Изилдөөлөргө караганда ал 1015-жылы же 1016-жылы азыркы Кыргызстандагы Токмок шаарынын түштүк тарабындагы Бурана эстелиги турган жерде – өз учурунда акындардын, окумуштуулардын, кол өнөрчүлөрдүн шаарына айланган Баласагын шаарында туулган.

Жусуп Баласагын өзүнүн «Куттуу билим» («Кутадгу билиг») аттуу 13000 саптан турган чыгармасын эски түрк тилинде 1069–1070-жылдары 19 айдын ичинде жазган.

Учурда Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» дастанынын үч нускасы сакталып турат. Бири Австриянын Вена шаарында сакталуу, экинчи нускасы Египеттин борбору Каир шаарында сакталып турат. Китеп 1986-жылы Каирдин Хидив китепканасынан, анын директору немец окумуштуусу Б. Мориц тарабынан табылган. Ал эми үчүнчү нускасы учурда Наманган шаарындагы жекече китепканалардын биринен табылып, Өзбекстан илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунун кол жазмалар фондусунда сакталып турат.

228. Каталарды түзөтүү көнүгүүсү. 1) Ырда берилген энчилүү аттарды таап, туура жазгыла. 2) Эмнеге таянып жазганыңарды далилдеп бергиле. 3) Ырды көркөм окугула.

Комузум кошо дем берип,
Колума алдым кагазды.
Көрүнүшүн жазмакка,
Жери сонун таластын.

Конуш кылып, жердеген,
Кошуп жаздым манасти.
суусамыр менен балыкты,
жайсаң, жалпак, ала-бел,
желди-суу, жаргарт, түз-ашуу,
Келишкен жайлоо сандык-төр,
Аркайган аска бийик тоо,
Ак шумкарды тууган жер.
Баш жагы өтмөк, боз-айгыр,
үч-кошой менен жерге-тал.
Айланасы ала-тоо,
Башында аппак кары бар.
Гүлдөгөн талас сонун жер,
Күнгөй-тескей – баары мал. (А. Ү.)

229. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. 2) Энчилүү аттарды таап, алардын астын сызгыла. 3) Эмне үчүн ушундай жазыларын эрежелерге таянып, далилдеп бергиле.

1. Кыргыздардын туңгуч балети «Анар» улуттук балет өнөрүнүн саамалыгы болгон. 2. Б. Бейшеналиева «Чолпон», «Анар» аттуу кыргыздын улуттук балеттеринде башкы партияларды аткарган. 3. «Семетей» эпосу – «Манас» эпосунун экинчи бөлүмү. Кишимжан – «Олжобай менен Кишимжан» деген кыргыздын лирика-эпикалык дастанынын каарманы. 4. Юпитер Күн системасында бешинчи планета катары белгилүү. Ал көлөмү боюнча эң чоң планета болуп саналат. 5. 8-Март Аялдардын эл аралык күнү катары биринчи жолу 1911-жылы Германия, Австрия, Швейцария жана Данияда, ал эми Россияда 1913-жылы өткөрүлгөн.

49-§. Ташымалдап жазуунун эрежелери

230. 1) Төмөнкү сөздөрдүн кандайча муунга бөлүнө тургандыгын оозеки ажыраткыла. 2) Сөздөрдү муунга кантип ажыратабыз?

Жумушчу, кыяк, тегерек, уюм, тактай, ырчылык.

Эреже чыгарууга багытталган суроолор:

1. Созулма үндүүлөр бири-биринен ажыратылып ташылышы мүмкүнбү?
2. Бир муундан турган сөздөрдү бөлүктөргө ажыратып ташууга болобу? Эки муундан турган сөздөрчү?
3. Йоттошкон тамгалар менен келген муундар кандай бөлүнөт?
4. Кишилердин кыскартылып алынган ысымы жана атасынын аты фамилиядан ажыратылып ташылат деп ойлойсуңарбы?

1 - э р е ж е (аныктама)

1. Сөздөр бир саптан экинчи сапка муунга бөлүнүү тартиби боюнча ташылат.
2. Созулма үндүү бир гана муун түзгөндүктөн, бири-биринен ажыратылып ташылбайт. М и с а л ы, *ту-ура, ка-алоо* ж. б. эмес.
3. Эки муундан турган *ага, өмүр, ысык, уула, ишен* сыяктуу сөздөр ташылбайт. М и с а л ы, *аа-ры, э-шик, у-наа, а-так* ж. б. эмес.
4. Йоттошкон *я, ю, е, ё* тамгалар менен келген муундар бөлүнүп ташылбайт: *та-я, бо-ё, чи-е, акаци-я*.
5. Ичкертүү (*ь*), ажыратуу (*ъ*) белгилери өзүнөн мурунку үнсүз тыбыштан бөлүнүп ташылбайт. М и с а л ы, *разъ-езд, подъ-езд, баталь-он* ж. б. эмес.
6. Үндүү тыбыштардын арасына келген окшош эки үнсүз тыбыштар бири-биринен ажыратылып ташылат: *так-кан, канат-туу, кас-са* ж. б.
7. Башкы тамгаларынан кыскартылган *БУУ, КУУ* сыяктуу сөздөр жана муундарынан кыскартылган сөздөр бир саптан экинчи сапка ташылбайт: *фил-фак, мам-бас* эмес.
8. Кишилердин кыскартылып алынган ысымы жана атасынын аты фамилиядан ажыратылып ташылбайт.
9. Цифрадан кийин келген *км, дм, см, м, т, кг, г* сыяктуу кыскартылган сөздөрдү өзүнчө бөлүп ташууга болбойт. Булар өзүнөн мурунку цифралар менен чогуу бир жерде жазылат: *10 км, 30 дм, 15 г, 200 ц, 47 г*. ж. б.

231. 1) Төмөнкү белгиленген сөздөрдү туура ташымалдагыла. 2) Ташымалдоодо кандай эрежеге таяндыңар? 3) Бардык сөздөрдү эле ташымалдоого болобу?

Бал аары мынчалык көп **балды** эмне **үчүн** жыйнайт? **Анткени** бал – аарылардын **кыштык** азыгы. Алар кышында **укташпайт**, ал эми **декабрь, январь** айларында гүлдөр **гүлдөбөйт**. Мына ошондуктан алар **жай бою** эмгектенишип, балды өздөрүнүн керекчилиги үчүн **көбүрөөк** топтошот. Бал **өздөрүнөн** артып, **адамдарга** да жетет. Мындан тышкары **бал** челектеги **уяда личинкалары** да болот. Чоң **аарылар** аларды бал, **гүл чаңчалары** менен **тамактандырышат**. (Энци.)

● Балдын адамдарга тийгизген пайдасы тууралуу кандай кызыктуу маалыматтарды билесиңер?

232. I. Туура эмес ташылган сөздөрдү тууралап ташымалдагыла. Ташымал бизге эмне үчүн керек деп ойлойсуңар?

Аё-о, а-гент, акы-юу, бачыр-оо, бел, бо-ёлгон, гези-ттик, дар-ыя, боо-рдош, С. А. – Айдарбеков, И-ИМ.

II. Кара тамга менен берилген сөздөр кайсы эрежеге туура келет? Далилдегиле.

Экөө бирдей ошондо күлүндөшө колдорун кыса-кыса кармап **достошкон**. 2. Белгилүү жазуучу **Т. Касымбеков** Кыргыз Эл Баатыры наамына татыктуу болгон. 3. **КУУ**га **Ж. Баласагындын** ысымы берилген. 4. Учактын билеттери **авиакассаларда** сатылат. 5. Алгачкы агартуучулар сабатсыздыкты **жоюу ишине** белсенип киришишкен. 6. **Өмүр** бизден өтүп кетсе, **эл эмгектен** эскерсин. Бир тоннада **1000 кг** бар. Бир сантиметрде **100 мм** бар.

Кеп маданияты

233. Алган билимдин тереңдигин текшерүү көнүгүүсү. 1) Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. 2) Анда синтаксистик жол менен жасалган татаал сөздөрдүн кайсы түрү пайдаланылгандыгын ажыраткыла.

Түш ообой, шаардын чет-жакасындагы бак-дарак көрүндү³. Жолдогу жүргүнчүлөр да улам-улам көбөйө берди. Атасы божуну өз колуна алды. Анысы да туура болду. Султанмураттын көңүлү шаардын ызы-чуулуу кызыгына ооган эле. Ары-бери, аркы-терки, өйдө-ылдый жүргөн азан-казан эл, катар-катар калың там. Кызыл-тазыл⁶, өң-түспөлү да бөтөнчө чоң шаар Султанмуратты толкундан-толкунга серпип алып жөнөдү. (Ч. А.)

234. 1) Текстти окуп чыгып, анын темасын аныктагыла. 2) Андан кошмок сөздөрдү тапкыла. 3) Жазылышына көңүл бургула. 4) Мазмунун айтып бергиле.

Баткен облусундагы Айгүл-Тоодо сейрек кездешүүчү Айгүл гүлү өсөт. Анын башкы артыкчылыгы ажайып кооздугунда жана жер жүзүндө өтө сейрек учурай тургандыгында. Ал гүл Кыргызстандагы Айгүл-Тоодо гана өсөт. Айгүл апрель айында гүлдөйт.

Гүлдүн бийиктиги 1 метр келип, ал – бүт өзөгү боюнча өскөн жашыл жалбырактуу гүл. Айгүл гүлү жети жылда бир жолу тамырдан өсүп чыгат, жети жылда бир гана жолу гүлдөйт. Гүлү Ай толгон кезде гана ачылат. Жыл сайын бирден сары кызыл түстөгү гүл ачыла турган чанак кошулуп турат. Ошондуктан Айгүлдү көргөндө эле, анын канча жашта экендигин билүүгө болот.

Айгүл гүлү сейрек кездешүүчү өсүмдүк болгондуктан, Кызыл китепке киргизилип, коргоого алынган. (Б. Жыл.)

235. Топто иштөө көнүгүүсү. 1) Төмөндөгү сүйлөмдөрдөн татаал сөздөрдү тапкыла. 2) Татаал сөздөрдүн кайсы түрү экенин ажыраткыла. 3) Жазуу эрежелерин түшүндүргүлө. 4) Эмне үчүн татаал сөздөр сөз жасоонун синтаксистик ыкмасына кирерин далилдегиле.

1. Сылыктын белгиси – алыш-бериш, ынтымактын белгиси – барыш-келиш. 2. Ачкөз – бирөөнүн бактысына көз артат. 3. Жакшы болмок аста-аста, жаман болмок бир паста. 4. Мадыра баш балдар, беш көкүл кыздар чымын-куюн болуп жетип келишти. 5. Беш тогоол болбой, бел чечпейт.

236. Текстти окуп чыккыла. 1) Кара тамга менен берилген сөздөрдү туура-лап жазгыла. 2) Ал кайсы эрежеге туура келет деп ойлойсуңар? 3) Текст боюнча диалог кургула.

Саламдашуу

Баарыбызга белгилүү болгондой **атадан балага** калыптанган салт-тардын бири – **салам айту, кол берү**. Бул салтта улууларды урматтоо, кичүүлөрдү ызаттоо наркы бар. Илгери кутмандуу кыргыз элинде атчан адам жөө адамга саламын айтуучу. Улуу болсо, **атан** түшө калып, кол берүүчү. Улуу адам **раазычылыгын** билдирип, **ракматын** айтып, алкап **жиберүүчү**. Азыркы күндө айрым адамдар ат үстүнөн саламын айтарын айтып, бирок аты менен омурулоп, колун сунат. Мурун **балабакырадан** бетер, айыл аралап, чаап жүрүү жигиттерге **эрөн** болгон. Ал – көйрөңдүктү билгизүүчү сапат. Кыргызга ылайык, тааныш эмес болсо да, **карыяларга** салам айтуу салтын ар бирибиз сактап, **эчкачан** унутпайлы. Ушунун арты улууларга орун бошотуп берүү, алардын карылыгын сыйлоо, **борукерлик** сезимин тартуулоо **сыйактуу адептүлүктү** билдирет. (А. Ман.)

- Силер саламдашуунун дагы кандай түрлөрүн билесиңер?

Жыйынтыктоо (кайталoo) сабагы

Алган билимдерин текшерүү үчүн суроолор:

1. Сөз жасоонун кандай ыкмалары бар?
2. Сөздөр морфологиялык ыкма боюнча кандай жасалат?
3. Сөз жасоочу мүчөлөрдүн түрлөрүн (атоочтон атооч, атоочтон этиш, этиштен атооч, этиштен этиш жасоочу) жана аны уюштуруучу мүчөлөрдү салыштыргыла.
4. Кандай сөздөр синтаксистик жол менен жасалат?
5. Кош сөздөрдүн жазылышынан кандай өзгөчөлүктөрдү байкадыңар?
6. Кошмок сөздөр менен кош сөздөрдүн айырмачылыгы барбы? Болсо эмнеде?
7. Кыскартылган сөздөр кандай жазылат?
8. Татаал сөздөрдү жазууда эмнеге таянасыңар?

*Кымбаттуу балдар! Өтүлгөн материалдар
боюнча жат жазууга даярдангыла.*

Орфографиялык талдоонун тартиби:

1. Сүйлөмдөгү жазылышы татаал болгон сөздөрдү таап, анын жазылышын түшүндүрүү;
2. Эгер жазылышы татаал болсо, уңгу, мүчөгө ажыратып, айтылышы менен жазылышынын ортосундагы айырмачылыкты ажыратуу;
3. Сүйлөмдүн курамында жазылышы менен айтылышы ар башка болгон сөздөр учураса, анын оозеки сүйлөмдөгү жана жазуудагы айырмачылыгын түшүндүрүү.

237. Тексттеги кара тамга менен берилген сөздөргө орфографиялык талдоо жүргүзгүлө.

I

Жашынуу чебери

Табият адам баласынын акылы жетпей тургандай таң каларлык сырларга бай. Алсак, айрым жандыктарды **айлана-чөйрөсүнө** окшоштуруп жашырып, тамак таап жешин камсыз кылган. Дагы бир жандыктарга ошол эле жол менен башкаларга тамак болуп калуусунан коруй турган өзгөчөлүктөрдү берип койгон. Алардын бири – өзүн жашыруу жагынан өтө чебер уста, күбө көпөлөгүнүн бир түрү болгон токой **күбө көпөлөгү**. Ал өзү конгон **бак-дарактардын** бутагынын түсүн гана окшоштурбастан, андагы ар бир сызыкты да **дапдаана туурай алат**. Бул көпөлөктүн терисиндеги жана **канаттарындагы** клеткаларынын **пигменттеринин өтө так** өзгөрүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болгондугунан улам болот. Айрым көпөлөктөрдүн канаттарындагы түс аларды душмандарынан жашырганга жардам берсе, айрымдары душмандарын коркутууга ылайыкташкан. Мисалы, **калиго көпөлөгү** канатын жайганда, анын жанына барган куш кайра уча качат. Себеби анын канаттарында көздөрү чоң, курч тумшугу менен тике карап турган үкүнүн сүрөтү бар.

Ал эми **Антарктидада** канаттары айнектей түссүз көпөлөктөр жашайт. Көпөлөктөр кызыл, сары жана жашыл түстөрдү **айырмалап көрө алат**. Кызыгы, көпөлөк **учпайт**, бирок абадагы **термелүүнүн** өзгөрүшүнө өтө сезгич келет да, душмандарын алыстан **сезе билет**. Алардын айрым түрлөрү ылдамдыгын **60 км/саатка** чейин чыгара алат («Табигат сырлары»).

II

Муратбек Рыскулов Нарын облусундагы Жумгал районундагы Кайырма кыштагында туулган. Ал **Уильям Шекспирдин Отеллосун**, король **Лирин**, **«Курманбек»** драмасындагы **Тейитбектин** образдарын жараткан. **Актёр** бул образдарды ушунчалык **ишеничтүү**, турмуштун өзүндөй жандуу түзө алган. Ал **Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты** болгон.

Анын ысымы Нарын облусунун музыкалуу драма театрына, Бишкек шаарындагы бир көчөгө коюлган. М. Рыскулов кыргыз искусствосунун өсүшүнө зор салым кошуп, өзүнөн кийинкилерге устат катары өрнөк болгон. (БКБЭ)